

Středověké kořeny a anticipace moderních manželských práv

PAVEL BLAŽEK

Filosofický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i.

Jilská 1

110 00 Praha 1

blazek@flu.cas.cz

<https://doi.org/10.5507/aither.2024.011>

ABSTRACT*

This article explores the medieval origins and antecedents of contemporary marriage rights as articulated in the *Universal Declaration of Human Rights*. The foundational document of modern human rights asserts 1) that all human beings have the right to marry; 2) that marriages are to be entered into through free and uncoerced consent of the spouses; and 3) that both marriage partners are to enjoy equal rights. The argument is made that these principles are not strictly speaking modern innovations, but rather the result of the long legal and doctrinal evolution of marriage, reaching back to the Middle Ages, and in part to Antiquity. The influence of medieval theories of marriage as a natural law institution, of the medieval doctrine of marital consent, and of medieval theories of the simultaneous equality and inequality of spouses in shaping modern marriage rights are highlighted.

* Tato studie je výstupem výzkumného projektu *Abrahámovy ženy. Polygamie ve středověké teologii a filosofii* (22-30949S), financovaného Grantovou agenturou ČR (GA ČR) a uskutečněného ve Filosofickém ústavu Akademie věd ČR. Studie je upravenou a rozšířenou českou verzí mé dosud nepublikované anglickojazyčné statě „Slaves, Natural Law, Free Consent, and the Conjugal debt: The Medieval Contribution to the Formation of Modern Marriage Rights.“ In *Cambridge History of Rights, volume II: The Middle Ages*, ed. Lidia Lanza, Marco Toste, Cambridge: Cambridge University Press [v tisku].

— ÚVOD

Všeobecná deklarace lidských práv z roku 1948 definuje v článku 16 práva týkající se manželství. Prohlašuje, že „muži a ženy, jakmile dosáhnou plnoletosti, mají právo, bez jakéhokoli omezení z důvodů příslušnosti rasové, národnostní nebo náboženské, uzavřít sňatek a založit rodinu“; stejně tak potvrzuje, že „sňatky mohou být uzavřeny jen se svobodným a plným souhlasem nastávajících manželů“ a že „pokud jde o manželství, mají [partneři] za jeho trvání i při jeho rozvázání stejná práva“ (*Všeobecná deklarace lidských práv* 1948, čl. 16.1–3).

Magna charta moderních lidských práv v tomto článku formuluje to, co lze považovat za základní principy moderního manželství, které powyšuje

na universální lidské právo: 1) že uzavření manželství a založení rodiny je právo otevřené všem mužům a ženám;¹ 2) že manželství má být uzavíráno bez nátlaku a na základě svobodného vzájemného souhlasu; a 3) že manželé mají v rámci svého svazku požívat stejných práv. Tytéž tři principy a práva (či alespoň některé z nich) se znovu opakují v četných následných úmluvách o lidských a občanských právech;² navíc jsou

1 V této studii ponechávám stranou probíhající debatu o tom, zda by se toto všeobecné právo na manželství mělo chápat tak, že se dá uplatnit i na páry stejného pohlaví. Každopádně nemůže být pochyb, že autoři *Všeobecné deklarace lidských práv* chápali v době jejího vzniku manželství výhradně jako svazek muže a ženy.

2 Viz například tyto mezinárodní úmluvy: *Evropská úmluva o ochraně lidských práv* (1950, čl. 12 a protokol č. 7, čl. 5); *Úmluva*

dnes uvedeny také v ústavních zákonech mnoha zemí po celém světě.³ Je nutno poznamenat, že tato práva jsou dnes součástí zákonodárství většiny států, ačkoli v praxi nebývají všude stejně dodržována.

Dnešní čtenáře možná překvapí, že žádný z těchto tří základních principů a práv týkajících se manželství nepředstavuje přísně vzato moderní vymoženost či vynález, přestože specifická forma, do níž se dnes rozvinuly, bezpochyby moderní je. Jsou spíše výsledkem staletého právního a doktrinárního vývoje v oblasti manželství, jehož kořeny sahají do středověku, ba dokonce až do starověku.

Důležité místo v tomto dlouhodobém vývoji zaujímá období přibližně od konce 11. do začátku 14. století, tedy ono období, které bývá označováno jako vrcholný středověk. Zpětně viděno, došlo v této době v oblasti manželství k řadě doktrinárních i právních inovací, které významně přispěly k vývoji výše

uvedených moderních principů a práv. Tyto inovace se odehrály v rámci tehdejšího kanonického práva, teologie a filosofie a byly výsledkem kreativní recepce a rozpracování římského soukromého práva, řecké filosofie a biblického pojetí manželství.

Cílem této studie je popsat a představit tyto vrcholně středověké doktrinární i právní inovace v oblasti manželství. Zatímco církevní právo onoho období je již v tomto ohledu do značné míry prozkoumáno (např. Reid 2004, Brundage 1993, Gaudemet 1987), příspěvek tehdejší teologie a filosofie k vývoji moderních manželských práv je probádán mnohem méně. Studie čerpá z dosavadního bádání, ke kterému se však současně snaží přispět tím, že upozorňuje na některé dosud opomíjené texty a ideje středověkých teologů a filosofů. Studie se soustřeďuje na středověký právní a doktrinární vývoj manželství; naopak ponechává stranou tehdejší sociální dějiny manželství stejně tak jako bezesporu důležitou otázku recepce právních a doktrinárních inovací, o nichž bude pojednáno, v dobové společenské praxi.⁴ Právě tak se pouze dotýká pozdějšího, post-středověkého vývoje manželských práv a toho, jak se tato práva dále vyvíjela až do současné podoby a formulace.

Než ke zkoumání středověkého přínosu k vývoji výše zmíněných moderních práv a principů týkajících se manželství přistoupíme, bude užitečné podat stručný nástin vývoje manželství

o souhlasu k manželství, nejnižším věku pro uzavření manželství a registraci manželství (1962, čl. 1.1); Mezinárodní úmluva o odstranění všech forem rasové diskriminace (1965, čl. 5.4); Mezinárodní pakt o hospodářských, sociálních a kulturních právech (1966, čl. 10.1); Mezinárodní pakt o občanských a politických právech (1966, čl. 23); Úmluva o odstranění všech forem diskriminace žen (1979, čl. 16); Káhirská deklarace lidských práv v islámu (1990, čl. 5); Listina základních práv Evropské unie (2009, čl. 9); viz také Svatý stolec. Charta práv rodiny (1983, čl. 1–2).

3 K manželským právům v ústavních zákonech různých zemí světa viz heslo „Derecho al matrimonio“ v elektronické databázi *Comparador de Constituciones del Mundo* [navštíveno 9. října 2024]; viz také Molnár (2021) a Strauss (2016).

4 K sociálním dějinám manželství a jejich interakcím s církevním právem středověku viz nejnověji Van Houts (2022); d'Avray (2015); Lombardi (2008).

v kanonickém právu, teologii a filosofii v období, jež je předmětem našeho zájmu. Zatímco ve starověku bylo manželství původně doménou zvykového práva, které bylo následně kodifikováno světskými panovníky, během raného a vrcholného středověku se legislativa týkající se manželství stále více přesouvala pod autoritu církve; v době, která nás zajímá, se stala téměř výlučnou kompetencí kanonického práva. Toto právo zažilo mezi 11. a 13. stoletím období nebývalého růstu. Součástí tohoto růstu byly rozličné právní změny týkající se manželství, o nichž bude v této studii řeč. Tak byl přibližně mezi lety 1120 a 1170 sestaven nesmírně vlivný soubor kanonického práva známý jako *Graciánův dekret*.⁵ Jeho standardní, ve středověku používanou verzi současné bádání považuje za dílo dvou autorů, vzniklé ve dvou redakčních fázích a doplněné o další přídatky, tzv. *paleae* (*Décret de Gratien* 2011, 11–38). V návaznosti na starší soubory autoři *Graciánova dekretu* shromáždili, utřídili a uvedli v soulad většinu předchozích kanonických nařízení i různých normativních textů církevních Otců týkajících se manželství, které formou komentáře dále rozpracovali. V následujících desetiletích byl tento korpus podstatně rozšířen o řadu nových normativních rozhodnutí různých papežů a církevních koncilů. Tyto papežské dekretály a koncilní výnosy byly poté kanonisty shromážděny do

různých nových sbírek zákonů; nejdůležitější z nich se stala sbírka známá jako *Liber extra* (*Corp. iur. can.*, II, 1–928), kterou nechal sestavit a v roce 1234 vydal papež Řehoř IX. (1227–1241). *Graciánův dekret* a *Liber extra* se staly dvěma nejdůležitějšími normativními sbírkami církevního manželského práva ve středověku; staly se předmětem učených právních komentářů mnoha středověkých kanonistů, kteří v nich toto právo dále rozpracovávali.⁶

Tento růst a vývoj církevního manželského práva ve vrcholném středověku byl doprovázen a šel ruku v ruce s renesancí teologie manželství ve stejném období. Obsah středověké teologie manželství tvořily především teologická analýza povahy, funkcí a svátostného charakteru manželství, ale také – a odtud pramení její úzký vztah ke kanonickému právu – teologická reflexe soudobých církevněprávních norem platných pro manželství. Jeden z prvních středověkých teologů, který se manželstvím rozsáhle zabýval, byl Petr Lombardský (*1160). Činil tak ve své vlivné raně scholastické teologické sumě známé jako *Quatuor Libri Sententiarum* (Petrus Lombardus 1971–1981, II, 416–509 = *Sent.* IV. 26–42). *Sentence* Petra Lombardského, jak bývá toto dílo v bádání nazýváno, získaly od 13. století status universitní učebnice teologie a staly se předmětem nesčetných teologických komentářů. Tyto komentáře byly až do 16. století

5 Pro část *Dekretu* týkající se manželství (C. 27–36) používáme novou edici této části, kterou vydal Jean Werckmeister, viz *Décret de Gratien* (2011); pro ostatní části *Dekretu* používáme edici E. Friedberga, viz *Corp. iur. can.*, I.

6 K vývoji manželství ve středověkém církevním právu viz například tyto přehledové práce: Brundage (1987); Gaudemet (1987, zejména 139–149); stále užitečné Esmein (1891).

hlavním dějištěm a nástrojem teologie manželství.⁷

Konečně se od poloviny 13. století začala různým otázkám spojeným s manželstvím věnovat také středověká filosofie, která byla v tomto období pěstována především v rámci komentářů k Aristotelovi a na středověkých artistických fakultách, předchůdkyních moderních kateder filosofie. Středověcí filosofové (z nichž někteří byli zároveň teology) se k manželství vyjadřovali hlavně ve svých filosofických komentářích ke třem aristotelským spisům, v nichž je o manželství řeč: *Etika Níkomachova*, *Politika* a pseudo-aristotelská *Ekonomika*.⁸

— I. PRÁVO UZAVŘÍT MANŽELSTVÍ

První z manželských práv uvedené ve zmíněné *Všeobecné deklaraci lidských práv* je „právo (...) uzavřít sňatek a založit rodinu“. Je třeba okamžitě poznamenat, že názor, že muži a ženy disponují právem na manželství, jež je chápáno jako universální právo náležející každému jednotlivci, je specificky moderní a byl plně formulován až po konci středověku. *Bezprostřední* historické kořeny tohoto názoru je třeba hledat v období osvícenství a jeho nauce o přirozených právech, kterou lze považovat za filosofické dvojče a základ moderního pojetí lidských práv.⁹ Badatelé nedávno pouká-

zali na přítomnost myšlenky, že existuje přirozené právo jednotlivce na manželství, u řady osvícenských autorů,¹⁰ jakož i na rozsáhlý výskyt a používání tohoto názoru v americké právní vědě 19. století (Boucai 2020, 90–99).

Středověk nicméně nástup tohoto moderního práva připravil a předznamenal, a to zejména dvojím vzájemně spojeným způsobem:

1) *Fakticky* tím, že středověké kanonické právo poskytlo právo na manželství významné společenské skupině, pro niž byla ve starověkém Římě instituce manželství nedostupná: otrokům a nevolníkům.

2) *Ideově* tím, že středověcí kanonisté, teologové a filosofové významným způsobem rozvinuli koncept manželství jakožto přirozené a přirozenoprávní instituce. Jak ukázal Brian Tierney (1997), učení o *přirozených právech*, které bylo plně rozpracováno v období osvícenství, mělo ve skutečnosti své předchůdce a zdroj právě ve středověkých a druhoscholastických teoriích o *přirozeném právu* a *přirozeném zákoně*.

— MANŽELSTVÍ OTROKŮ A NEVOLNÍKŮ

Ve starověkém Římě otroci neměli právní subjektivitu a nesměli uzavírat manželství, a to ani mezi sebou, ani se svobodným partnerem; právnícky

7 Ke středověké teologii manželství viz nejnověji Reynolds (2016).

8 K manželství v těchto třech aristotelských spisech a ve středověkých komentářích k nim viz Blažek (2007).

9 Ke genezi konceptu lidských práv viz Hunt (2007).

10 Viz Witte (2012, 281, 293, 296, 303); Witte nachází ideu přirozeného práva na manželství u těchto autorů: John Locke, Henry Home, William Paley a Joseph Story; viz také Hutcheson (1755, I, 299).

řečeno, nenáleželo jim tzv. „conubium“, které v římském právu bylo označením pro právo vstupovat do zákonného manželství a bylo jedním z jeho nezbytných právních předpokladů. Pochopitelně i otroci vytvářeli páry a zakládali rodiny; tyto svazky však byly považovány za pouhé (nemanželské) konkubináty, oficiálně nazývané *contubernia*, bez právních důsledků. Znamenalo to, že děti narozené v takovém *contuberniu* se pokládaly za nelegitimní a nemohly po svých otcích dědit. Tato právní situace zůstala bez podstatných změn i za pozdních římských císařů, kteří byli již křesťané.

Vzhledem k nedostatku pramenů není možné zevšeobecnit, jak na tento právní *status quo* reagovala starověká církev a jaký byl její vlastní přístup k partnerským svazkům otrokyň a otroků. Pokud jde o partnerské svazky mezi otroky navzájem, zdá se, že – ačkoli církev akceptovala, že takové svazky se v římském právu nerovnájí manželství *de iure* – měla tendenci je považovat za pravá manželství, pokud partneri naplňovali křesťanské zásady celoživotní věrnosti a otevřenosti vůči plození; tento přístup je doložen v jedné pasáži z Augustinova pojednání *De bono coniugali* (Augustinus 1900, 193 = *De bono coniugali* V.5).

O něco lépe zdokumentovaný je přístup starověké církve k partnerským svazkům svobodných osob s otroky. Dalo by se možná očekávat, že známé novozákonné učení z listu Galatským o rovnosti všech lidí – svobodných i otroků – v Kristu (Gal 3,28) povede starověkou církev k tomu, aby jednomyslně

pokládala takové svazky za pravá manželství. Nebylo tomu ovšem tak, alespoň ne ve všech případech.¹¹ Z dochovaných pramenů se zdá, že ve 2. století papež Kalixt svazky svobodných s otroky opravdu za skutečná manželství považoval.¹² Naproti tomu zastával papež Lev I. (440–461) opačný názor. Ve svém dopise Rustikovi (458/459) nejen tvrdil, v souladu se soudobým římským právem, že mezi svobodným a otrokem je pravé manželství nemožné; dokonce se snažil toto své tvrzení biblicky a teologicky zdůvodnit (*PL* 54, 1199–1209 = *Epist.* 167). Podobný přístup je nepřímě doložen také u sv. Ambrože (*397) a sv. Jeronýma (*420).¹³

Teprve během raného a vrcholného středověku získali otroci postupně právo uzavírat manželství jak mezi sebou, tak i se svobodným partnerem. Tento právní vývoj šel ruku v ruce s celkovou postupnou přeměnou starověkého otroctví ve středověké nevolnictví a byl důsledkem vlivu zmíněného novozákonního učení o rovnosti všech lidí v Kristu.

11 Je samozřejmě třeba mít na paměti, že pokud jde o ideu rovnosti všech lidí, není Nový zákon jednoznačný. Vedle zmíněné pasáže z listu Galatským, která sugeruje absolutní rovnost všech lidí před Bohem, obsahuje jiné pasáže, které naopak vycházejí z nerovnosti pána a otroka a legitimizují jejich sociálněhierarchický vztah, viz Kol 3,22–4,1; Ef 6,5–9.

12 Zprávu o tom podal Hippolyt Římský, který za tento postoj papeže Kalixta kritizoval, viz k tomu Reynolds (1994, 159–161).

13 K partnerským svazkům mezi a s otroky ve starém Římě a přístupu rané církve viz Reynolds (2016, 218–222; 446); Evans Grubbs (2002, 138–139, 143–150, 172–180); Reynolds (1994, 20, 150–170); Gaudemet (1987, 30, 37–38, 66–67); Corbett (1930, 30–39).

Jak ještě ukážeme, poskytla ve 13. století nauka o manželství jako přirozeno-právní instituci další odůvodnění práva otroků/nevolníků uzavřít manželství.

Nejpozději v době karolínské říše začalo být všeobecně uznáváno, že nevolníci se mohou mezi sebou brát a že jejich děti patří jim, a nikoli jejich pánům. Páni si však v tomto období nadále uchovávali důležité pravomoci nad manželstvími svých nevolníků: jak dosvědčuje koncil v Chalon-sur-Saône (813), karolínská legislativa manželství nevolníků dovozovala, vyžadovala však souhlas jejich pánů; ti navíc mohli své nevolníky prodat, včetně těch, jimž udělili svolení uzavřít manželství. Podobně začaly být nejpozději v této době přijímány také sňatky mezi nevolníky a svobodnými. Karolínské synody v Compiègne a Verberie však ukazují, že tyto sňatky byly považovány za závazné pouze v případě, že svobodný partner si byl vědom nesvobodného postavení svého protějšku; pokud tomu tak nebylo, mohl uzavřít nové manželství.¹⁴

Vývoj směrem k plnému právu nesvobodných osob uzavírat vzájemné sňatky dosáhl konečného stadia ve 12. a 13. století, kdy získal status těchto svazků ve středověkém kanonickém právu svou definitivní podobu. Ústřední význam v tomto ohledu měl dekretál *Dignum est* papeže Hadriána IV. (1154–1159) vydaný roku 1155 (*CIC II*, 691–692 = X.4.9.1). Tento dekretál uznal právo

nesvobodných osob uzavřít manželství dokonce i proti vůli jejich pánů. Papež toto rozhodnutí ospravedlnil citací výroku svatého Pavla, že v Kristu není svobodný ani otrok (Gal 3,28); vyvodil z něj, že právě protože tomu tak je, nemohou být nikomu odepřeny svátosti, včetně svátosti manželství.

Pokud jde o vzájemné sňatky svobodných osob s nesvobodnými, zachovalo kanonické právo vrcholného a pozdního středověku výše zmíněnou karolínskou praxi, kterou však upravilo a přesněji kodifikovalo. Považovalo takové svazky za pravá a platná manželství, jestliže svobodný partner uzavřel sňatek s nesvobodným (*servus*) s vědomím jeho nesvobodného postavení. Pokud tomu tak nebylo, takové manželství bylo nyní pokládáno za neplatné od samého počátku, což bylo pojetí, pro něž *Graciánův dekret* poskytl následující zdůvodnění: Vysvětlil, že uzavřít manželství v nevědomosti o nesvobodném postavení partnera představuje jeden z omylů, které zneplatňují manželský souhlas nutný pro uzavření platného manželství, tzv. *error conditionis* (*Décret de Gratien*, 254–256 et 266–269 = C. 29.1.2 et C. 29.2.4–6).¹⁵

Toto poslední právní reziduum někdejší naprosté nemožnosti uzavírat manželství mezi svobodnými a otroky bylo později středověkými kanonisty a teology dále zmírněno. Tak ve 14. století francouzský dominikánský teolog Durandus ze Saint-Pourçain (+1336)

14 Ke sňatkům otroků v raném středověku viz Weber (2018, I, 252–332) a Verlinden (1977); viz také Reynolds (2016, 445–449); Reynolds (1994, 170–171); Gaudemet (1987, 99–100 a 113–114).

15 K vrcholnému středověku stále zásadní Landau (1967); ke Graciánově nauce o „error conditionis“ a její recepci viz nejnověji Blažek (2018); viz také Reynolds (2016, 451); d'Avray (2012); Gaudemet (1987, 216–218).

ve svém výkladu této kanonické normy upřesnil, že manželství nesvobodného (*servus*) se svobodnou osobou, jež v době uzavření sňatku nebyla informována o nesvobodném postavení svého partnera, lze považovat za neplatné pouze tehdy, pokud nesvobodným partnerem byl otrok v pravém slova smyslu (*simpliciter servi*); pokud se naopak jednalo o pouhého nevolníka (*homines de corpore*), nemá to na platnost manželství vliv.¹⁶

MANŽELSTVÍ JAKO PŘIROZENÁ A PŘIROZENOPRÁVNÍ INSTITUCE

Rozšíření práva uzavírat manželství na otroky a nevolníky, k němuž během středověku došlo, bylo následováno a částečně se časově krylo s dalším důležitým vrcholně středověkým vývojem: ten spočíval v rozpracování nauky o manželství jako přirozené a přirozenoprávní instituci. Jak již bylo zmíněno výše, byla to právě tato nauka, ze které se mnohem později, v období osvícenství, vyvinula idea „přirozených práv“ včetně idey přirozeného práva na manželství.

Středověk samozřejmě pojetí manželství jakožto přirozené a přirozenoprávní instituce nevytvořil, nýbrž je zdědil po starověku. Myšlenku, že manželství je přirozenou institucí, jako první formulovali řeční filosofové. Tak již Aristotelés charakterizoval v *Etice Níkomachově* manželství jako „přirozené přátelství“ (*φιλία κατὰ φύσιν*) – tedy jako společenský a etický vztah zakotvený v samotné přírodě –, jež slouží plození potomstva a vzájemné pomoci muže a ženy v každodenním životě (*Eth. Nic.*, VIII 14, 1162a16–1162a29); v *Politice* pak představil manželské spojení muže a ženy jako nezbytný základ – daný samotnou přírodou za účelem plození – a jednu z nezbytných součástí přirozených společenských jednotek domácnosti a státu (*Pol.* I 2, 1252a2–1252b15). Pojetí manželství jako přirozeného základu domácnosti znovu zopakovala tzv. pseudo-aristotelská *Ekonomika*, anonymní starořecké filosofické pojednání o manželství a domácnosti, které bylo ve středověku pokládáno za dílo samotného Aristotela (1968, 2–3).¹⁷

Byli-li to řeční filosofové, kteří formulovali pojetí manželství jako *přirozeného* svazku, který má svůj základ v samotné *přírodě*, rozvinuli později starořímscí právníci paralelní ideu manželství jako instituce *přirozeného práva* (*ius naturale*). Tato idea se objevuje v jednom hojně citovaném úryvku z pera římského právníka Ulpiána (3. stol.), který byl později začleněn do vlivného *Corpus iuris civilis* císaře Justiniána (+565). Podle Ulpiána

16 Tato nauka se nachází pouze ve třetí redakci Durandova komentáře: Durandus de Sancto Porciano (1571, fol. 372vb = *In Sent.* IV.30.1 resp.): „...hoc autem intelligendum est de illis qui sunt simpliciter serui uel serue...talís enim seruitus ignorata ab alio coniuge libero nimis est in lesionem iuris quod habere deberet unus coniugum in alterum ratione matrimonii. Potest enim dominus talem seruum mittere ad extremas partes mundi et ibi eum uendere, et sic coniunx libera frustraretur societate thori simpliciter uel ad maximum tempus. Sunt autem alii qui non sunt simpliciter serui... et tales uocantur homines de corpore, ...et ignorantia talis conditionis non impedit matrimonium contrahendum, nec dirimit contractum.“ K tomu viz Blažek (2018, 502–503).

17 K manželství u Aristotela viz Blažek (2007, 3–8, 29–109) a Föllinger (1996, 182–227).

spadá manželství (*matrimonium*), pložení a výchova dětí pod přirozené právo, jež definuje jako ono odvětví práva, které je společné zvířatům i lidem a jehož učitelem je sama příroda.¹⁸ Variantu téže myšlenky lze na rozhraní antiky a středověku nalézt v *Etymologiích* Isidora ze Sevilly (+636), který však omezil *ius naturale* pouze na lidi.¹⁹

Zatímco středověká recepce římsko-právní nauky o manželství jako instituci přirozeného práva započala již ve 12. století, recepce řeckého filosofického učení o manželství jako přirozeném svazku, majícím svůj základ v přírodě, následovala až ve století třináctém, kdy byly znovuobjeveny a přeloženy do latiny výše zmíněné tři aristotelské spisy *Etika Níkomachova*, *Politika* a pseudo-aristotelská *Ekonomika*.²⁰

Středověcí učenci antické pojetí manželství jako přirozené a přirozenoprávní instituce výrazným způsobem prohloubili a dále rozpracovali:

18 *Corp. iur. civ.* (I, 1a = Dig. 1.1.1.3): „Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit: nam ius istud non humani generis proprium, sed omnium animalium, quae in terra, quae in mari nascuntur, avium quoque commune est. hinc descendit maris atque femine coniunctio, quam nos matrimonium appellamus, hinc liberorum procreatio, hinc educatio...“

19 Isidorus Hispalensis (1911 [bez paginace] V.4.1): „Ius autem naturale [est], aut civile, aut gentium. Ius naturale [est] commune omnium nationum, et quod ubique instinctu naturae, non constitutione aliqua habetur; ut viri et feminae coniunctio, liberorum successio et educatio...“; k manželství jako instituci přirozeného práva v antice viz Reynolds (2016, 451–453); Gaudemet (1987, 24 et 154); Weigand (1967a, 12–13 et 126–127).

20 K historii překladů těchto tří aristotelských spisů do latiny viz Blažek (2007, 29–109 et 126–127).

Různými způsoby blíže definovali, v jakém smyslu má manželství svůj základ v přírodě a spadá pod přirozené právo (*ius naturale*) či přirozený zákon (*lex naturalis*) a také kterých aspektů manželství se to týká.²¹ Navíc, jak uvidíme, propojili učení o přirozeném a přirozenoprávním charakteru manželství s dvěma dalšími klíčovými názory na manželství vyvozenými z Bible: s ideou, založenou na biblickém vyprávění o stvoření prvního lidského páru v ráji (Gen 2,20–23), že manželství bylo ustanoveno Bohem při stvoření; a s ideou, odvozenou ze známé biblické věty „plodte a množte se“ (Gen 1,28 a 9,1), že manželství bylo Bohem člověku uloženo jako přikázání (*preceptum*).

Středověkou reflexi manželství v přirozeném právu zahájili ve 12. století kanonisté. Jejich východiskem se stal *Graciánův dekret*, který citoval zmíněnou definici manželství jako přirozenoprávní instituce z Isidorových *Etymologií* a který zároveň ztotožnil přirozené právo s Božím zákonem ustanoveným v Písmu.²² Tak zastával například vlivný

21 Zatímco starořímscí právníci používali v souvislosti s manželstvím výlučně termín *přirozené právo*, *ius naturale*, setkáváme se u středověkých autorů, kteří jsou předmětem této studie, někdy také s termínem *přirozený zákon*, *lex naturalis*, přičemž však ve vztahu k manželství užívají oba termíny vesměs synonymně. V naší prezentaci jejich textů se držíme jejich vlastní terminologie: tam, kde oni sami používají termín *lex naturalis*, užíváme český ekvivalent *přirozený zákon*, tam, kde hovoří o *ius naturale*, používáme výraz *přirozené právo*.

22 *Corp. iur. can.* (I, 1–2 = D.1 c. 7 et dictum ante): „Humanum genus duobus regitur, naturali uidelicet iure et moribus. Ius naturae est, quod in lege et euangelio continetur, quo quisque iubetur alii facere, quod sibi

kanonista Rufinus, píšící po roce 1150, názor, že manželství má sice svůj základ v přirozeném právu, protože bylo ustaveno Bohem skrze jeho příkaz „plodte a množte se“, zároveň je však nad rámec přirozeného práva dále určováno mravními normami (*discreti et honesti moris*). V podobném smyslu se vyjádřil jeho současník Šimon z Bisignana, podle kterého manželství vychází z přirozeného práva, je však potvrzováno a přejímáno právem občanským a kanonickým. Znamý kanonista Huguccio (*1210) naopak zastával názor, že pod přirozené právo nespadá instituce manželství jako taková, nýbrž pouze legitimní sexuální spojení muže a ženy v rámci manželství. Třetí stanovisko formuloval ve 13. století kanonista Laurentius Hispanus (*1248), podle něhož je záležitostí přirozeného práva pouze puzení muže a ženy k sexuálnímu soužití (*motus coniunctionis quas mouetur ad feminam*); manželství tedy nemá přímo základ v přirozeném právu, ale jen z něho pochází (*descendit*). Varianty těchto tří stanovisek se objevují také u dalších právních učenců 12. a 13. století.²³

Ve 13. století se k diskusi o postavení manželství v přírodě, v přirozeném právu a v přirozeném zákoně připojili teologové: prvním středověkým teologem, který se tímto tématem zabýval, byl Vilém z Auxerre (*1231). Ve svém spisu

Summa aurea (cca 1215–1220) rozlišil obecnější přirozené právo (*ius naturale universalius*), které se vztahuje jak na lidi, tak na zvířata, a zvláštní přirozené právo (*ius naturale speciale*), které „je určováno přirozeným rozumem“ (*dictat naturalis ratio*) a náleží pouze lidem. Zatímco samotné vytváření různopohlavních párů u lidí a zvířat (*coniunctio maris et femine*) spadá pod obecnější přirozené právo, manželství jakožto specificky lidská instituce se zakládá na zvláštním přirozeném právu. Jak Vilém z Auxerre vysvětluje, je součástí tohoto *ius naturale speciale* také požadavek, aby manželství muže a ženy bylo trvalé a výlučné.²⁴

V následujícím období se o další teologické a filosofické rozpracování nauky o přirozeném a přirozenoprávním charakteru manželství zasloužil zejména Tomáš Akvinský (*1274). Podobně jako Vilém z Auxerre i on ve svém komentáři k *Sentencím* (1253–1257) dovozoval, že v přirozenosti, stejně jako v přirozeném právu (*ius naturale*) a zákoně (*lex naturalis*) – Tomáš užívá v tomto kontextu tyto dva termíny synonymně –, není založeno jen manželství jako takové, nýbrž i jeho závazný, monogamní

uult fieri, et prohibetur alii inferre, quod sibi nolit fieri“; viz k tomu Reynolds (2016, 452–453), viz také Weigand (1967a, 285).

23 K přirozenoprávnímu charakteru manželství ve středověké kanonistice a legistice viz Weigand (1967a, 78–85 et 283–306); Weigand (1967b, 453–458); viz také Reynolds (2016, 453–455).

24 Guilelmus Altissiodorensis (1985, 395): „Ius naturale quoddam est speciale, quoddam universale, quoddam universalissimum... Ius naturale universalius est quod omnia animalia natura docuit. Ius naturale speciale est quod dictat naturalis <fol. 311ra> ratio; et tale ius est in solis utentibus ratione; et de tali iure speciali est matrimonium. <Quoddam tamen est matrimonium> quod est de iure naturali universalior<i>, scilicet coniunctio maris et femine; sed fidelitas quam debet vir uxori sue est de iure speciali. Unde unam esse unius est de iure naturali speciali“; viz k tomu Reynolds (2016, 504–506).

a nerozlučitelný charakter. Poslední dva znaky manželství – monogamie a nerozlučitelnost – však patří k přirozenému právu a zákonu pouze ve slabším smyslu, protože ani rozvod, ani mnohoženství přísně vzato neodporují – či neodporují zcela – primárnímu účelu manželství, kterým je plození.²⁵

Spolu se svým učitelem Albertem Velikým²⁶ (+1280) byl Tomáš Akvinský navíc první, kdo ve výkladech o přirozeném charakteru manželství rozsáhle čerpal z Aristotela, a zvláště z Aristotelovy tehdy nově přeložené *Etiky Nikomachovy* s výše zmíněným popisem manželství jako „přirozeného přátelství“. Podle Tomáše je manželství pro člověka přirozené nikoliv v tom smyslu, že by bylo pro něj přirozenou nutností (*ex necessitate*), nýbrž v tom smyslu, že k němu člověk od přírody a ze své přirozenosti tíhne. Jak vysvětloval, vede přirozený rozum (*inclinat ratio naturalis*) člověka k manželství pro dvojí účel: zaprvé a především kvůli plození, péči o potomky a jejich mravní výchově, k čemuž manželství svou závaznou povahou poskytuje ty nejlepší podmínky; zadruhé a druhotně kvůli vzájemné pomoci manželů při vedení domácnosti. Je to však teprve člověk sám, který tuto přirozenou inklinaci k manželství uskutečňuje a naplňuje akty svobodné volby

(*libero arbitrio*).²⁷ Zatímco přirozená inklinace k manželství za účelem plození a výchovy potomků je podle Tomáše součástí takzvané *generické* přirozenosti člověka, tedy náleží té rovině lidské přirozenosti, kterou lidé sdílejí (byť pro ně specifickým způsobem) s ostatními živočichy, patří přirozená inklinace k manželství za účelem vzájemné pomoci manželů v domácnosti k tzv. *specifické* přirozenosti člověka, tedy

27 Thomas de Aquino (1858, 918a = *In Sent. IV.26.1.1 sol*): „... aliquid dicitur esse naturale dupliciter. Uno modo sicut ex principiis naturae ex necessitate causatum, ut moveri sursum est naturale igni etc.; et sic matrimonium non est naturale. ... Alio modo dicitur naturale ad quod natura inclinatur, sed mediante libero arbitrio completur, ... et hoc modo etiam matrimonium est naturale, quia ratio naturalis ad ipsum inclinatur dupliciter. Primo quantum ad principalem ejus finem, qui est bonum prolis: non enim intendit natura solum generationem ejus, sed traductionem, et promotionem usque ad perfectum statum hominis, in quantum homo est, qui est virtutis status. Unde, secundum Philosophum ... tria a parentibus habemus: scilicet esse, nutrimentum, et disciplinam. Filius autem a parente educari et instrui non posset, nisi determinatos et certos parentes haberet: quod non esset, nisi esset aliqua obligatio viri ad mulierem determinatam, quae matrimonium facit. Secundo quantum ad secundarium finem matrimonii, qui est mutuuum obsequium sibi a conjugibus in rebus domesticis impensum. Sicut enim naturalis ratio dictat ut homines simul cohabitent, quia unus homo non sufficit sibi in omnibus quae ad vitam pertinent, ratione cujus dicitur homo naturaliter politicus; ita etiam eorum quibus indiget ad humanam vitam, quaedam opera sunt competentia viris quaedam mulieribus; unde natura movet ut sit quaedam associatio viri ad mulierem, in qua est matrimonium. Et has duas causas ponit Philosophus in 8 Ethicorum.“

25 Viz Thomas de Aquino (1858, 917b–919a = *In Sent. IV.26.1.1-2*; 963b–973b = *In Sent. IV.33.1.1-3 et 33.2.1-2*); k Tomášově nauce o manželství v přirozeném právu/zákoně viz Reynolds (2016, 511–512 et 686–708); Vendemiati (2019).

26 K Albertovu výkladu o přirozenosti manželství viz Blažek (2007, 123–155).

k té rovině lidské přirozenosti, která je vlastní pouze lidem.²⁸

S naukou Tomáše Akvinského o manželství jakožto přirozené a přirozenoprávní instituci úzce souviselo jeho učení o manželství jakožto přikázání (*praeceptum*). Tomáš chápal výše zmíněnou biblickou větu „plodte a množte se“ jako přikázání vstupovat do manželství dané Bohem lidstvu. Poněvadž spatřoval v Bohu toho, kdo stvořil přírodu a ustavil přirozenost, považoval toto přikázání zároveň za přikázání přirozeného práva. Akvinský vznesl otázku, zda toto *praeceptum* je, nebo někdy bylo, závazné pro všechny. Jak dovozoval, skutečnost, že manželství je institucí přirozeného práva, neznamena, že je *každý* povinen do něj vstoupit. Tak by tomu bylo pouze v případě, že by manželství bylo nezbytné pro přežití a „dokonalost“ (*perfectio*) jednotlivce. Oproti tomu je však manželství nezbytné jen pro přežití a „dokonalost“ lidského rodu jako celku. Proto je podle něj dostačující, když si manželství zvolí pouze někteří, zatímco jiní se ho legitimně zřeknou kvůli životu kontemplace a filosofie; ten, jak vysvětluje, je pro společnost rovněž životně důležitý, avšak s manželstvím neslučitelný. Podle Tomáše se v tomto ohledu naše současná situace liší od počátečních dob lidstva, kdy bylo přikázání plodit a množit se závazné pro všechny, jelikož nedostatek populace vyžadoval, aby

všichni vstupovali do manželství, a tak rozmnožovali lidstvo.²⁹

Stejně jako dominikán Tomáš Akvinský pokládal i jeho současník františkán Bonaventura (*1274) manželství za instituci i přikázání přirozeného práva, nabízel však trochu odlišnou odpověď na otázku po závazném charakteru tohoto přikázání. Podle Bonaventury existují v přirozeném právu dva typy přikázání: ta, která jsou závazná vždy, například přikázání milovat Boha, a ta, která jsou závazná pouze v určité době. Přikázání vstupovat do manželství patří k druhému typu; bylo závazné, dokud lidská populace byla nízká, ale jelikož byl tento stav překonán, už závazné není.³⁰ Bonaventura navíc vznesl velmi zajímavou otázku: zda skutečnost, že manželství bylo kdysi všeobecným přikázáním, a tudíž *povinné* pro všechny, není v rozporu se zásadou, že manželství vyžaduje svobodný souhlas (o této zásadě bude ještě řeč níže). Jak vysvětloval, dokonce i v době, kdy Bůh žádal uzavírání manželství od všech lidí, ve volbě

28 K manželství ve vztahu ke generické a specifické přirozenosti člověka viz Thomas de Aquino (1858, 918a–b = *In Sent.* IV.26.1.1 ad 1).

29 Thomas de Aquino 1858, 918b–919a = *In Sent.* IV.26.1.2.

30 Bonaventura (1889, 665 = *In Sent.* IV.26.1.3 concl.): „Dicendum, quod «prima institutio matrimonii praeceptum habuit», sicut dicit Magister; et praeceptum illud fuit *affirmativum* et fuit *iuris naturalis*. Sed attendendum quod ius naturale quedam dictat *simpliciter*, quaedam *secundum tempus: simpliciter*, ut Deum amandum, *secundum tempus*, ut omnia esse communia. Dico igitur, quod praeceptum de usu matrimonii fuit *naturale secundo modo*, quia, quamdiu pauci erant, dictabat ius naturale, quod multiplicanda esset proles ad cultum Dei. Sed cessante isto statu, cessavit preceptum.“

konkrétního manžela či manželky jim nicméně ponechával plnou svobodu.³¹

Na Bonaventuru v této debatě navázal františkánský teolog Richard z Middletonu (+1308), píšící v posledním desetiletí třináctého století. Ten se mimo jiné věnoval otázce, zda by se Boží přikázání vstupovat do manželství a plodit děti mohlo opět stát povinným pro všechny, jako tomu bylo na počátku lidstva. Jak vysvětloval, pokud by se počet lidí snížil natolik, že by už nestačilo, aby se na zmnožování lidstva podíleli pouze *někteří*, zatímco *jiní* by si legitimně volili život v celibátu, manželství a plození potomků by se znovu stalo závazným, alespoň pro ty, kteří by byli plození schopni. Vzhledem k tomu, jak velmi se již lidstvo rozmnožilo, považoval však Richard tento scénář za nepravděpodobný.³²

31 Bonaventura (1889, 665 = *In Sent.* IV.26.1.3 arg. 4): „Item, ad matrimonium maxime requiritur liber consensus: ergo nullo modo arctari debuit homo per praeceptum“. (*ibid.*, ad arg. 4): „Ad illud quod obiicitur de libertate consensus, dicendum, quod ... quamvis Dominus praeciperet contractionem matrimonii cum aliqua, tamen, utrum cum hac quis contraheret, vel cum alia, reliquit in mera libertate contrahentis.“

32 Richard v této souvislosti připomněl názor svatého Augustina z *De bono coniugali* (Augustinus 1900, 201 = *De bono coniugali* X.10), že by dnes bylo dokonce lepší, kdyby *všichni* žili celibátně, protože by se tím urychlilo naplnění Boží obce a konec tohoto pomíjivého světa. Richardus de Mediavilla (1512, 168ra = *In Sent.* IV.26.3.3 ad 3): „...Si tamen redigeretur mundus ad ita paruum numerum hominum quod quibusdam castitatem servantibus, alii non sufficerent ad sufficientem multiplicationem hominum ad cultum diuinum, tunc matrimonialis copula omnibus illi actui vacare potentibus esset preceptum. Tamen iam tot creduntur saluati et ita sunt homines

Na začátku 14. století se tématu manželství v přirozeném zákoně a jakožto Božího přikázání znovu chopil Richardův známější řádový spolubratr Jan Duns Scotus (+1308). Ten rozlišil dvě kategorie přirozeného zákona: první, přirozený zákon v užším slova smyslu, který obsahuje pouze zcela zjevné morální principy a pravdy a je nezbytný a neměnný (*lex naturae evidentissima*); druhý, přirozený zákon v širším smyslu, který není zcela neměnný a který obsahuje takové principy a pravdy, které jsou s oněmi zjevnými principy v souladu a neodporují jim. Vysvětloval, že manželství jakožto monogamní a nerozlučitelný svazek ustanovený Bohem spadá pod přirozený zákon ve druhém smyslu. Pokud jde o Boží přikázání vstupovat do manželství, byl také Scotus toho názoru, že toto přikázání bylo všeobecně závazné pouze v době, kdy si to vyžadoval nedostatek obyvatelstva, tedy po stvoření světa a později znovu po potopě. Jak zdůrazňoval, dnes již Bůh ponechává rozhodnutí vstoupit do manželství na svobodné vůli lidí.³³ Podobně jako před ním Richard z Middletonu nicméně i Scotus věřil, že by se Boží přikázání vstupovat

per mundum multiplicati quod sicut dicit Augustinus De bono coniugali ante medium: Si omnes vellent continere ab omni concubitu... citius civitas Dei completeretur et acceleraretur terminus seculi.“

33 Ke Scotově pojetí monogamního a nerozlučitého manželství ve vztahu k přirozenému zákonu a ke Scotovu pojetí manželství jako Božího přikázání (*praeceptum*) viz Ioannes Duns Scotus (2011, 346–348 et 423–430 = *In Sent.* IV.26.1 c. Probatio tertiae conclusionis et 33.1); obecně k pojetí přirozeného zákona u Dunse Scota viz Möhle (2003, 312–331).

v manželství mohlo stát opět všeobecně závazným, pokud by například v důsledku války či moru lidská populace znovu kriticky poklesla.³⁴

Od poloviny 13. století začalo být téma manželství jako přirozené instituce, založené v samotné přírodě, traktováno také v rámci universitní filosofie, která, jak jsme již uvedli, byla tehdy praktikována hlavně na artistických fakultách a v rámci komentářů k Aristotelovi. Pro ilustraci můžeme shrnout podrobný výklad k tomuto tématu, který lze nalézt v komentáři k pseudo-aristotelské *Ekonomice* od pařížského mistra svobodných umění Bartoloměje z Brugg (*1356) z roku 1309. Bartolomějův výklad o přirozenosti manželství se výrazně podobá výkladu Tomáše Akvinského. Bartoloměj čerpá z pseudo-aristotelské *Ekonomiky* a dalších aristotelských textů a dokládá, že manželství je přirozené, protože je zaměřeno k přirozenému účelu, kterým je zachování lidského rodu; jak vysvětluje, uskutečnění tohoto záměru vyžaduje nejen plození potomstva, ale také péči o něj a jeho výchovu; tomuto

úkolu však nemůže dostát sám ani muž, ani žena, nýbrž je k tomu zapotřebí, aby tvořili manželský svazek. Kromě toho je manželství přirozené i proto, že se v něm muž a žena, kteří jsou každý od přírody vybaven různými schopnostmi (*virtutes*), navzájem doplňují v zajišťování svých životních potřeb. Jak však Bartoloměj upřesňuje, je manželství *secundum naturam* pouze nedokonale a neúplně: přirozenost muže a ženy k manželství pouze *vede*; jak tuto přirozenou inklinaci uskutečňují – tedy zda vstupují do manželství podle křesťanských, židovských nebo muslimských zvyklostí, nebo podle takových či onakých pravidel a obřadů –, již nenáleží k přirozenosti, nýbrž do oblasti vůle a volby.³⁵

— PŘIROZENÉ PRÁVO NA MANŽELSTVÍ?

Na závěr tohoto stručného přehledu středověkého učení o manželství jako přirozené a přirozenoprávní instituci si můžeme položit otázku, zda některý středověký zastánce tohoto učení z něj někdy vyvodil explicitní závěr, že existuje *přirozené právo na manželství*. Ačkoli idea existence takového práva bude, jak jsme již opakovaně zmínili, naplno formulována a rozšířena teprve v době osvícenství a v 19. století, můžeme se také ve středověku setkat s jejími občasnými, více či méně explicitními náznaky a anticipacemi. Ty se objevují zejména ve dvou kontextech: v kontextu kritiky povinného celibátu kněží a v rámci středověkých teologických diskusí o výše

34 Ioannes Duns Scotus (2011, 355 = *In Sent.* IV.26.1 sol.): „Contractus siquidem matrimonii institutus est a Deo... Et est institutio per modum praecepti affirmativi, ita quod obligat semper, sed non ad semper, sed pro tempore necessitatis; non tantum in principio, sed adhuc videtur eodem modo obligare, si paucitas similis ex aliqua causa accideret, utpote ex bello vel peste vel clade et huiusmodi. Et hoc probat quomodo contractus iste est a Deo per legem positivam et divinam institutus, et ab ipso similiter imprimente legem naturae cordibus hominum; de qua lege naturae est iste contractus, licet non plenarie ut notum necessarium, tamen ut secundario consonum.“

35 Bartholomaeus de Bruggis (123va–124va = *In Oec* I, q. 12); viz k tomu Blažek (2007, 315–332).

zmíněných manželských právech u nevolníků.

Příklad prvního kontextu můžeme nalézt v anonymních glosách z počátku 13. století ke *Graciánovu dekretu* známých pod názvem *Animal est substantia*. Jejich autor v nich pojednává o přirozenoprávním charakteru manželství ve vztahu k požadavku kněžského celibátu. Podobně jako výše zmíněný kanonista Laurentius i on tvrdí, že přirozené právo vybavuje muže a ženu puzením k sexuálnímu spojení (*appetitus coniungendi*) a manželství je důsledkem tohoto práva (*effectus iuris naturalis*). Následně uplatňuje tuto myšlenku na otázku kněžského celibátu, přičemž dochází k pozoruhodnému závěru, že by biskupové neměli kněze nutit, aby opustili své konkubíny, protože by to odporovalo přirozenému právu! Z názoru, že puzení k sexuálnímu spojení náleží k *ius naturale*, tak negativně vyvozuje, že kněží mají ne-li právo na manželství, tak alespoň „právo“ na sexuální soužití. (Paradoxně pro potvrzení svého názoru cituje Třetí lateránský koncil z roku 1179, který však ve skutečnosti vyhlásil pravý opak, tedy že se kněží musejí vzdát svých konkubín.)³⁶

S podobnou argumentací se mnohem později můžeme setkat také ve dvou textech z 15. století: v *Lamentacio humanae naturae adversus Nicenam constitutionem*, literárně-filosofickém dialogu proti kněžskému celibátu sepsaném v roce 1417/1418, jehož autorem je Guillaume Saignet, rádce dauphina vévody z Anjou, a v proslovu mistra krakovské university

a doktora medicíny Jana z Ludziska proneseném v roce 1440 před delegací basilejského koncilu. S odvoláním na přirozený charakter manželství a rozmnožování, jakož i na biblický příkaz „plodte a množte se“ se oba autoři dožadují zrušení povinného kněžského celibátu, a tudíž implicitně „práva“ duchovních na manželství.³⁷

Zmiňme pouze na okraj, že tutéž argumentační linii budou v období reformace používat i někteří protestanští autoři vystupující proti kněžskému celibátu. Jakožto předchůdce moderní myšlenky universálního práva na manželství si zaslouží pozornost zvláště Philipp Melanchthon (+1560). Ve své ostré polemice proti povinnému kněžskému celibátu, obsažené v jeho *Apologia Confessionis Augustanae* z roku 1531, explicitně vyvozuje, že jelikož je manželství nařízeno Bohem a má povahu instituce přirozeného práva, existuje „právo uzavírat manželství“ (*ius contrahendi coniugii*). Podle Melanchthona je toto právo na sňatek nezměnitelné jako přirozené právo (*ius naturale*) samo: to totiž představuje Boží řád vtištěný přírodě (*ordinatio divinitus impressa naturae*), a nemůže být zrušeno žádným lidským zákonem.³⁸

36 Pro citaci a rozbor této pasáže viz Weigand (1967a, 302–305).

37 Text *Lamentacio* vydala a uvedla Grévy-Pons (1975, zde viz zvl. 146–147); text Jana z Ludziska vydal Jacek Bojarski, viz Ioannes de Ludzisko (1971, 94–96).

38 Citováno v Klawitter (2023, 252): „Maneat igitur hoc in causa, quod et scriptura docet et Iurisconsultus sapienter dixit: coniunctionem maris et feminae esse Iuris naturalis. Porro Ius naturale vere est Ius divinum, quia est ordinatio divinitus impressa naturae. Quia autem hoc Ius mutari non potest sine singulari opere Dei, necesse est

Druhý kontext, v němž někteří středověcí myslitelé vyvozují z přirozenoprávní povahy manželství existenci čehosi podobného „přirozenému právu“ na manželství, jsou diskuse o manželstvích nevolníků. Jak jsme viděli, přiznal v roce 1155 papež Hadrián IV. nevolníkům právo vstupovat do manželství dokonce i proti vůli jejich pánů. Kanonista Sicard z Cremony (+1215) zdůvodňuje ve své *Summě* ke *Graciánovu dekretu*, napsané mezi roky 1179 a 1181, toto nově nabyté právo nevolníků poukazem na skutečnost, že podle přirozeného práva jsou všichni lidé svobodní a manželství svou povahou k tomuto právu náleží.³⁹ Ve 13. století nalézáme stejnou argumentační linii u Tomáše Akvinského, který říká, že *servus* může svobodně uzavřít manželství bez svolení svého pána, a dokonce i jemu navzdory, protože manželství náleží k přirozenému zákonu, zatímco otroctví je pouze institucí pozitivního práva; jak Tomáš vysvětluje, pozitivní právo se s přirozeným zákonem nemůže dostat do rozporu (*non potest praeiudicare hiis que sunt de lege naturali*).⁴⁰ S podobnou

argumentací se později setkáváme také v komentářích k *Sentencím* Petra z Tarentaise (+1276) a u již zmíněného Richarda z Middletonu.⁴¹

II. SVOBODNÝ A PLNÝ SOUHLAS MANŽELŮ

Druhé z moderních manželských práv zakotvené ve *Všeobecné deklaraci lidských práv* a různě opakované v následných úmluvách o lidských právech a národních legislativách je, že „sňatky mohou být uzavřeny jen se svobodným a plným souhlasem nastávajících manželů“. Zatímco moderní postulát existence základního práva na manželství má, jak jsme viděli, svůj bezprostřední původ teprve v osvícenství a středověk jej v návaznosti na antiku pouze předznamenal a připravil, sahají počátky tohoto druhého základního moderního práva, či principu, týkajícího se manželství, do

appetitus naturae est ad conservationem individui, ita est ad conservationem speciei per generationem. Unde sicut servus non subditur domino quin libere possit comedere et dormire, et alia hujusmodi facere quae ad necessitatem corporis pertinent, sine quibus natura conservari non potest; ita non subditur ei quantum ad hoc quod non possit libere matrimonium contrahere, etiam domino nesciente aut contradicente“; viz k tomu Cornish (1998).

manere lus contrahendi coniugii...“; výklad k tomu zde, s. 226–229, 232–234; viz také Witte (2012, 22).

39 Citováno v Landau (1967, 532–533).

40 Thomas de Aquino (1858, 993b = *In Sent.* IV.36.1.2 s.c. 2 et concl.): „Praeterea, servitus est de jure positivo. Sed matrimonium de jure divino et naturali. Cum ergo jus positivum non praeiudicet juri naturali aut divino, videtur quod servus absque domini consensu matrimonium contrahere possit. Respondeo dicendum, quod cum jus positivum, ut dictum est, progrediatur a jure naturali; ideo servitus, quae est de jure positivo, non potest praeiudicare his quae sunt de lege naturali. Sicut autem

41 Petrus de Tarentasia (1652, IV, 352 = *In Sent.* IV.36.1); Richardus de Mediavilla (1512, 169ra = *In Sent.* IV.36.4.1). Na rozdíl od Tomáše a Petra z Tarentaise Richard považuje i otroctví za záležitost přirozeného, a nikoli pouze pozitivního práva. Domnívá se však, že vláda pána nad otrokem, třebaže je založená na přirozeném právu, je zároveň omezená a nemůže zasahovat do svobody otroka vstupovat za účelem plození potomstva (a tudíž zachování rodu) do manželství, které je právě tak založeno na přirozeném právu.

období vrcholného středověku a částečně dokonce již do antiky.⁴²

Samotný princip, že se manželství zakládá na souhlasu (*consensus*) manželských partnerů, převzal středověk z klasického římského práva. Jak to formuloval již zmíněný starořímský právník Ulpián: *nuptias non concubitus, sed consensus facit*, manželství netvoří pohlavní styk, nýbrž souhlas. Ovšem to, jak si klasické římské právo představovalo manželský souhlas, se podstatně lišilo od způsobu, jak jej později definovalo středověké kanonické právo. V klasickém římském právu se manželský souhlas nechápal jako jednorázový akt vůle, jímž je manželství *ustaveno* a *započne*, nýbrž spíše jako to, co manželství *udrzuje v jeho existenci*. Manželský *consensus* byl totiž v klasickém římském právu chápán jako trvalá vůle a úmysl manželů prokazovat jeden druhému tzv. *affectus maritalis*, tedy úctu a respekt, který náleží manželovi či manželce. Proto bylo římské manželství v případě, že se mezi manželi tento *affectus maritalis* vytratil, považováno za ukončené. Tím, čím v římském pojetí manželství započínalo a co bylo jeho „ustavujícím aktem“, byl tradiční obřad uvedení nevěsty do ženichovy domácnosti (*deductio in domum*), který, jakkoli byl sám o sobě právně irelevantní, se považoval za veřejný projev manželského souhlasu chápaného zmíněným

způsobem. Navíc klasické římské právo k platnému manželství vyžadovalo nejen trvalý souhlas samotných manželských partnerů, ale i souhlas obou jejich otců, *patresfamilias* (pokud syn či dcera nebyli vyňati z *otcovské moci*, tedy z tzv. *patria potestas*). Zároveň již klasické římské právo zdůrazňovalo, že by nikdo neměl být svým otcem ke sňatku nucen.⁴³

Od pozdního starověku a nezvratně od vrcholného středověku prošlo toto starořímské právní pojetí manželského souhlasu významnou proměnou, během níž získal manželský souhlas význam i novou normativní podobu, které ve svých základních rysech zůstávají platné dodnes.

MANŽELSKÝ SOUHLAS JAKO JEDNORÁZOVÝ AKT VŮLE

Již u některých církevních otců (např. u sv. Ambrože) lze pozorovat posun od klasického římského pojetí manželského souhlasu jakožto trvalé a trvající vůle manželů, která manželství *udrzuje* při existenci – vůle, která však může i zaniknout a s ní i samotné manželství –, k chápání manželského souhlasu jakožto jednorázového aktu vůle, který manželství *ustavuje*. Tentýž posun je možno vnímat také v manželském zákonodárství pozdně antických křesťanských císařů a v Justiniánově po-klasickém *Corpus iuris civilis*. Podle některých autorů byla tato proměna

42 Některé pasáže následující části (II) této studie byly v adaptované a rozšířené formě použity ve studii Blažek (2024), která se podrobně zabývá recepcí římskoprávního pojetí manželského souhlasu ve středověkém církevním právu. Tam uvádíme také další relevantní literaturu.

43 K manželskému souhlasu v římském právu viz především Volterra (1975, 738–752); dále viz Reynolds (2016, 171–176); Benincasa (2012); Reid (2004, 30–33); Evans Grubbs (2002, 104–108); Reynolds (1994, 22–25 et 34–37); Gaudemet (1987, 29–30 et 33–34 et 58–60).

v chápání manželského souhlasu pravděpodobně důsledkem vlivu nového křesťanského pojetí manželství jako nerozlučitelného svazku. Dokončili ji vrcholně středověcí teologové a kanonisté, kteří jednoznačně chápali manželský souhlas jako jednorázový akt vůle zahajující manželství a kteří navíc definovali přesnou podobu tohoto souhlasu.⁴⁴

Obzvláště významným se stalo učení Petra Lombardského o manželském souhlasu, jež bylo následně potvrzeno papeži Alexandrem III. a Inocencem III. (1198–1216) a stalo se obecně přijímaným: Petr Lombardský definoval manželský souhlas jako slovní akt, skrze nějž manželství vzniká a jehož je působící příčinou (*efficiens causa matrimonii*). Vyložil, že aby byl akt souhlasu účinný, musí obsahovat slovní prohlášení manželů, pronesené v přítomném čase (*consensus... per verba expressus... de praesentia*), o jejich vůli přijmout se navzájem za manžela a manželku. Pokud toto prohlášení pronesou v budoucím čase (*de futuro*), manželství tím nevznikne, nýbrž jedná se o pouhé zasnuby. Patrně vzhledem k hluchoněmým párům dále upřesnil, že toto slovní prohlášení může být nahrazeno nezaměnitelnými znaky (*aliis certis signis*); naopak trval na tom, že manželským souhlasem uděleným pouze v mysli (*si consentiant mente*),

a nevyjádřeným slovně či znaky, manželství nevzniká.⁴⁵

MANŽELSKÝ SOUHLAS A KONZUMACE MANŽELSTVÍ

Další otázkou, kterou se středověká teologie a kanonické právo obsáhle zabývaly, byla role manželského souhlasu a prvního manželského styku (konzumace) při vzniku manželství. Jak jsme viděli, římské právo vyžadovalo pro právní platnost manželství (trvalý) souhlas obou manželů; konzumace manželství se naopak nepokládala za právně relevantní prvek. Téma vyvstalo v patristickém období, kdy se tento právní konsensualismus, zděděný po římském právu, dostal do napětí s představami a zvyklostmi, jež naopak zdůrazňovaly zásadní roli konzumace pro proces vzniku manželství.

Tak se již v klasické latinské literatuře, navzdory tehdy panujícímu konsensualismu římského práva, používaly termíny *nubere* (oženit se / vdát se) a *nuptiae* (svatba) s jasnou sexuální konotací. S příchodem křesťanství se pak pro chápání manželství stalo klíčovým biblické učení – interpretované zpravidla jako zahrnující odkaz na pohlavní spojení manželů – o tom, že se v manželství

44 K tomuto posunu v antickém chápání manželského souhlasu a k jeho vysvětlení poukazem na vliv křesťanské nauky o nerozlučnosti manželství viz zejména Volterra (1975, 785–791); dále Reynolds (2016, 157 *et passim*); Reynolds (1994, 37–38); Gaudemet (1987, 58–59 *et* 174–175); Zeimentz (1973, 104–107 *et* 111–118).

45 Petrus Lombardus (1971–1981, II, 422–423 = *In Sent.* IV.27.3): „Efficiens autem causa matrimonii est consensus, non quilibet, sed per verba expressus; nec de futuro, sed de praesenti. – Si enim consentiunt in futurum, dicentes: Accipiam te in virum et ego te in uxorem, non est iste consensus efficax matrimonii. Item, si consentiant mente, et non exprimant verbis vel aliis certis signis, nec talis consensus efficit matrimonium“; k podobě manželského souhlasu viz také Reynolds (2016, 157–158 *et* 426–427); Joyce (1948, 64–69).

muž a žena stávají „jedním tělem“, *una caro* (Gen 2,24, Ef 5,31 aj.). Během raného středověku se navíc vyvinuly různé svatební obřady a zvyky, jež rovněž zdůrazňovaly význam konzumace při vzniku manželství, například žehnání svatebního lože (*benedictio thalami*) nebo tzv. *Morgengabe*. Jako první se rolí souhlasu a konzumace při vzniku manželství zabývali církevní Otcové, kteří o ní pojednávali ve vztahu k panenskému manželství Marie a Josefa. Zatímco sv. Ambrož považoval ve shodě s tradicí římského konsensualismu jejich svazek za skutečné a pravé manželství i bez konzumace, zastával naopak sv. Jeroným názor, že se Marie nikdy nestala Josefovou manželkou, ale vždy zůstala jen jeho snoubenkou. V karolínské době se otázkou role souhlasu a konzumace při vzniku manželství zabýval papež Mikuláš I. (858–867) ve svém dopise bulharskému chánovi a francký biskup Hinkmar z Remeše (+882) ve svém posudku k otázce platnosti nekonzumovaného manželství akvitánského velmože Štěpána z Auvergne. Zatímco první v rámci tradice římského konsensualismu považoval pro vznik platného manželství za dostatečný pouhý manželský souhlas, druhý pro platnost vyžadoval vedle souhlasu i konzumaci, přičemž argumentoval tím, že pouze konzumované manželství symbolizuje spojení Krista a církve.⁴⁶

46 K roli manželského souhlasu a konzumace při vzniku manželství v antice a raném středověku srov. Reynolds (2016, 186–188 et 209–231); Weber (2008, I, 36–46 et *passim*); d'Avray (2005, 176–179); Reynolds (1994, 328–361); Gaudemet (1987, 58–59 et 116–119 et 127–128 et 185–188), Zeimentz (1973, 104–109).

Teologové a kanonisté 12. století pokračovali v těchto diskusích svých patristických a karolínských předchůdců, přičemž formulovali dvě konkurenční teorie: Podle *Graciánova dekretu* a některých dalších autorů tzv. boloňské školy jsou jak manželský souhlas, tak i konzumace podstatnými a konstitutivními prvky vzniku manželství: manželství začíná souhlasem manželů (*matrimonium initiatum*), ale dovršuje se skrze pohlavní styk (*matrimonium ratum*), který představuje naplnění tohoto souhlasu. Naproti tomu tvrdil Petr Lombardský v návaznosti na Hugona ze Svatého Viktora (+1141) a Valtra z Mortagne (+1172), že manželství vzniká výlučně skrze vyjádření souhlasu a že konzumace není konstitutivním prvkem jeho vzniku. Právě konsensualistickou teorii Petra Lombardského s určitými modifikacemi přijala středověká církev. Potvrdil ji papež Alexandr III., který ji však zkombinoval s prvky odkazujícími zpět ke *Graciánovu dekretu* a boloňské škole. Podle Alexandra III. je manželství plně ustaveno již samotným souhlasem manželů vysloveným v přítomném čase; nerozlučitelným se však stává teprve skrze konzumaci, před ní může být jednostranně zrušeno přijetím řeholních slibů.⁴⁷

— SOUHLAS RODIČŮ

Další důležitý posun v době vrcholného středověku znamenalo odmítnutí

47 *Corp. iur. can.*, II, 579 = X.3.32.2. K tomuto vývoji viz Reynolds (2016, 233–243 et 278–283 et 379–383 et 389–391 et 426–429 et 561); d'Avray (2005, 168–176); Gaudemet (1987, 174–178); Zeimentz (1973, 117–119); Joyce (1948, 58–69).

právního požadavku rodičovského souhlasu s manželstvím. (Je ovšem nutno poznamenat, že ve společenské praxi zůstal u většiny sňatkových projektů rodičovský souhlas rozhodujícím faktorem ještě dlouho do novověku i do moderní doby.)⁴⁸ Jak jsme viděli, ve starověkém Římě byl souhlas otce (*paterfamilias*) nezbytnou podmínkou uzavření manželství. Tak tomu bylo i v raném středověku, kdy se souhlas vyžadovaný pro uzavření manželství začal chápat jako kolektivní souhlas zahrnující nejen manžele samotné, nýbrž i jejich rodiče a blízké příbuzné. Před několika lety se v bádání vyskytl názor, že právě tento druh „rodinného“ *consensu* měl na mysli papež Mikuláš I. ve svém zmíněném dopise bulharskému chánovi.⁴⁹

Teprve ve 12. století se od tohoto požadavku otcovského nebo rodinného souhlasu upustilo a v nauce i právu bylo stanoveno, že pro uzavření platného manželství stačí *consensus* manželů samotných. V *Graciánově dekretu* – alespoň v jeho konečné redakci – je potřeba otcovského souhlasu stále ještě zachována,⁵⁰ třebaže není úplně jasné, zda je zde tento požadavek skutečně chápán jako *conditio sine qua non* pro platnost manželství. Byl to Petr Lombardský, kdo jako první jednoznačně učil, že manželství je platně a dostatečně uzavřeno souhlasem samotných manželů. Jak vysvětloval, není sice akt *parentum traditio* (čímž myslel právě rodičovský souhlas)

pro uzavření svátosti manželství bezpodmínečně nutný a podstatný, zůstává nicméně žádoucí s ohledem na důstojnost (*decorem*) a vážnost (*honestatem*) svátosti manželství.⁵¹ Tento nový pohled posléze přijala většina středověkých kanonistů a teologů⁵² (nikoli ovšem středověcí svěští právníci, tzv. „civilisté“, kteří v duchu římského práva i nadále trvali na nutnosti rodičovského souhlasu). Nejdůležitější ovšem bylo, že princip, že k uzavření manželství nově stačí souhlas samotných manželů, přijali za svůj papežové Alexandr III. a Inocenc III., kteří jej uplatnili v řadě

51 Petrus Lombardus (1971–1981, II, 433 = *Sent.* IV.28.2): „In huius enim sacramenti celebratione, sicut in aliis, quaedam sunt pertinentia ad substantiam sacramenti, ut consensus de praesenti, qui solum sufficit ad contrahendum matrimonium; quedam vero pertinentia ad decorem et solemnitatem sacramenti, ut parentum traditio, sacerdotum benedictio et huiusmodi, sine quibus legitime fit coniugium quantum ad virtutem, non quantum ad honestatem sacramenti“; že rodičovský souhlas není nutnou podmínkou pro uzavření manželství, říká Petr Lombardský také o něco výše, kde v tomto smyslu reinterpretuje text připisovaný papeži Evaristovi, viz *ibid.* = *Sent.* IV.28.1: „Illi etiam sententiae, qua dictum est solum consensus facere coniugium, videtur contraire quod Evaristus Papa ait: «Aliter legitimum non fit coniugium, nisi ab his qui super feminam dominationem habere videntur et a quibus custoditur, uxor petatur, et a parentibus sponsetur...». Hoc autem non intelligendum est, tamquam sine enumeratis non possit esse legitimum coniugium, sed quia sine illis non habet decorem et honestatem debitam.“

52 Výjimkou byl Petr z Tarentaise, který nadále vyžadoval souhlas rodičů přinejmenším u dětí, které dosud nebyly *sui iuris*, viz Petrus de Tarentasia (1652, IV, 310 = *In Sent.* IV.29.4.2 sol. et ad 1–3).

48 Lombardi (2008, 62–71, 142–154).

49 Weber (2008, I, 39–63, 83–84, 370–372); viz také Reid (2004, 34–37).

50 *Décret de Gratien* (2011, 344–351 et 387–393 = C. 31.2 et C.32.2).

papežských dekretálů, jež se staly součástí středověkého kanonického práva.⁵³

Ve 13. století přišli Albert Veliký a Tomáš Akvinský s racionálním vysvětlením, proč pro právoplatné uzavření manželství stačí souhlas samotných manželů a proč k tomu není zapotřebí souhlas rodičů. Jádrem jejich argumentace lze shrnout následovně (oba mluvili jen o dcerách, ale jejich vysvětlení by se dalo stejně dobře vztáhnout i na syny): Jelikož dcera podléhá moci svých rodičů jako svobodná osoba, a nikoliv tak jako otrok podléhá svému pánu, je pouze v její moci – a nikoliv v moci jejího otce – odevzdat v manželství své tělo jinému člověku. To je důvod, proč je pro právoplatné uzavření manželství relevantní pouze její souhlas, zatímco souhlas jejího otce nutný není. Tomáš k tomuto argumentu připojil ještě další, založený na analogii mezi vstupem do manželství a do řeholního života. Jak vysvětlil, stejně jako jakákoliv svobodná osoba může vstoupit bez souhlasu svých rodičů do řeholního řádu, může i kdokoli vstoupit bez souhlasu svých rodičů do manželství.⁵⁴

53 Kotázce rodičovského souhlasu se sňatkem v teologii a kanonickém právu vrcholného středověku viz Reynolds (2016, 240–242 et 428 et passim); Winroth (2009, 111–115); Reid (2004, 37–47); Sheehan (1996, 92–99); Donahue (1978); Joyce (1948, 72–75); Köstler (1908, 103–136).

54 Albertus Magnus (1894, 192b = *In Sent.* IV.28.4 s.c. 2): „Licet filia sit in potestate parentum quoad aliquid, non tamen quoad omnia, quia non est ancilla vel serva eorum: constat autem cum non sit eorum serva, quod suum et non alterius est dare id in quo non est alterius nisi suum: hoc autem est corporis communis servitus in officio matrimonii, quia sic non est sub patre: ergo ad hoc, quod in hoc efficiatur alterius, solus

Jen na okraj zmiňme, že v 16. století požadavek rodičovského souhlasu se sňatkem svých dětí znovu zavedli Martin Luther a další reformátoři, kteří v něm spatřovali způsob, jak zabránit uzavírání tajných manželství. Posléze byl tento požadavek přijat do zákonodárství většiny protestantských zemí a od 18. století se vrátil také do stále více sekularizovaných legislativ mnoha katolických států (přestože v soudobém katolickém kanonickém právu i nadále neexistoval). Teprve v průběhu 19. a 20. století byl ve většině zemí požadavek rodičovského souhlasu s manželstvím svých dětí znovu odstraněn nebo byl redukován na manželství nezletilých do 18 let věku.⁵⁵

— SVOBODA SOUHLASU

Jak bylo řečeno, již římské právo formulovalo zásadu, že uzavření manželství má být prosto nátlaku. V Justiniánově *Corpus iuris civilis* ji nalezneme na několika místech.⁵⁶ Středověké kanonické

operatur suus consensus“; Thomas de Aquino (1858, 939b = *In Sent.* IV.28.1.3 ad 1): „...puella non est in potestate patris quasi ancilla, ut sui corporis potestatem non habeat, sed quasi filia ad educandum; et ideo secundum hoc quod libera est, potest se in potestatem alterius absque consensu patris dare, sicut etiam potest aliquis vel aliqua intrare religionem absque consensu parentum, cum sit persona libera.“

55 Lombardi (2008, 150–152, 201); Reid (2004, 64–66); Gaudemet (1987, 290–291).

56 *Corp. iur. civ.* (I, 296b = Dig. 23.2.21): „Non cogitur filius familias uxorem ducere“; *Corp. iur. civ.* (II, 195b = CJ 5.4.12): „Ne filium quidem familias invitum ad ducendam uxorem cogi legum disciplina permittit“; *Corp. iur. civ.* (II, 196a = CJ 5.4.14): „Neque ab initio matrimonium contrahere neque dissociatum reconciliare quisquam cogi potest.“

právo a teologie tuto zásadu převzaly, ještě více ji zdůraznily a zároveň teoreticky zdůvodnily. Navíc ji *explicitně* vztáhly také na *dcery*. Zatímco se totiž v *Corpus iuris civilis* hovoří pouze o tom, že *syn (filius)* – nebo že *nikdo (ne quisquam)* – nemá být obecně nucen ke sňatku, ve středověku byl tento princip výslovně aplikován i na ženy.

Byl to papež Urban II. (1088–1099), který ve středověku jako první znovu zopakoval římskoprávní zásadu, že nikdo nesmí být k manželství nucen proti své vůli. Učinil tak v dopise, v němž se zastal dcery aragonského krále, kterou její otec chtěl proti jejímu vlastnímu přání provdat za jistého rytíře. *Graciánův dekret* posléze citoval tento dopis i další autority a vyjádřil zásadu, že „žádná žena nesmí být provdána, pokud to není její vlastní svobodná vůle“. ⁵⁷ O několik let později tutéž zásadu zopakoval ve svých *Sentencích* také Petr Lombardský, který ji – toto bylo oproti římskému právu nové – explicitně vztáhnul na akt udělení manželského souhlasu. Jak napsal, „manželský souhlas musí být prost nátlaku“, a dále: „vynuceným souhlasem... manželství nevzniká“. ⁵⁸ Učení Petra Lombardského následně potvrdil papež Alexandr III., který ve svém dekretálu *Cum locum* závazným způsobem stanovil, že „poněvadž není

místo pro souhlas, kam vstoupí strach nebo donucování, je nezbytné, aby tam, kde se požaduje něčí souhlas [rozuměj souhlas k manželství], bylo jakékoliv donucování odstraněno“. ⁵⁹

Různí středověcí autoři se snažili vysvětlit důvody, proč souhlas s manželstvím musí být prost nátlaku. Tak již *Graciánův dekret* doslovně citoval text Ambrosiastra i zmíněný dekretál Urbana II., podle kterých je vynucených a nedobrovolných manželství třeba se vyvarovat, protože končívaly špatně a protože ti, kdo se stávají jedním tělem, musejí být zajedno také v duchu. ⁶⁰ V teologii 13. a 14. století se standardním vysvětlením stalo, že do manželství se musí

59 *Corp. iur. can.* (II, 666 = X.4.1.14): „Quum locum non habeat consensus, ubi metus vel coactio intercedit, necesse est, ut, ubi assensus cuiusquam requiritur, coactionis materia repellatur. Matrimonium autem solo consensu contrahitur, et, ubi de ipso quaeritur, plena debet securitate ille gaudere, cuius est animus indagandus, ne per timorem dicat sibi placere quod odit, et sequatur exitus, qui de invitis solet nuptiis provenire“; ke svobodě manželského souhlasu viz též Reynolds (2016, *passim*); Reid (2004, 37–48); Joyce (1948, 78–80).

60 *Dekret de Gratien* (2011, 344 = C.31.2 dictum initiale): „Gratianus: Quod autem aliqua non sit cogenda nubere alicui, Ambrosius [recte: Ambrosiaster] testatur super primam epistolam ad Corinthios: « Nubat uidua cui uult: tantum in Domino; » id est quem sibi aptum putauerit illi nubat; quia inuite nuptie solent malos prouentus habere“; *et ibid.*, 346 = C.31.2.3: [Urbanus papa Sanctio regi Aragonum] „...Quorum enim unum corpus est unum debet esse et animus, ne forte cum uirgo fuerit alicui inuita copulata contra Domini Apostolique preceptum aut reatum discidium aut crimen fornicationis incurrat. Cuius uidelicet peccati malum in eum redundare constat qui eam coniunxit inuitam. Quod pari tenore de uiro est sentiendum.“

57 *Dekret de Gratien* (2011, 344–351, zvl. 351 = C.31.2.4 dictum post): „Gratianus: His auctoritatibus euidenter ostenditur quod nisi libera uoluntate nulla est copulanda alicui.“

58 Petrus Lombardus (1971–1981, II, 436 = *Sent.* IV.29.1.1): „Oportet autem consensum coniugalem liberum esse a coactione. Coactus enim consensus, qui nec consensus appellari debet, coniugium non facit.“

vstupovat svobodně, poněvadž svátostně symbolizuje spojení Krista a církve, které je výsledkem svobodného aktu lásky. Kromě toho někteří teologové argumentovali, že vynucený souhlas je v rozporu s trvalým charakterem manželství, jelikož jakýkoli vynucený souhlas lze odvolat, avšak manželství je nerozlučitelné. Varianty těchto dvou argumentů lze nalézt u Viléma z Auxerre, Tomáše Akvinského, Bonaventury, Petra z Tarentaise, Richarda z Middletonu i Duranda ze Saint-Pourçain.⁶¹

Podle Dunse Scota byl požadavek, aby uzavření manželství bylo zcela svobodné (*mere liberam*), ustaven samotným Bohem v ráji a patří k přirozenému zákonu (*in lege naturae*). Jak vysvětloval, lze jej odvodit z knihy Genesis 2,24, kde se píše: „Proto muž opustí otce a matku a přilne ke své manželce...“ Podle Dunse Scota není možné přilnout k manželce ve vynuceném manželství, kde byli partneři spolu spojeni proti své vůli (*invite*), protože přilnout k někomu se dá pouze skrze lásku (*adhaerere est per amorem*).⁶²

61 Ke středověkým vysvětlením, proč souhlas k manželství musí být svobodný a bez nátlaku, viz Guilelmus Altissiodorensis (1985, 447–448); Thomas de Aquino (1858, 943a = *In Sent.* IV.29.1.3.1 s.c. 2 et sol.); Bonaventura (1889, 669 = *In Sent.* IV.29.1.1 s.c. 2–3); Petrus de Tarentasia (1652, 308 = *In Sent.* IV.29.2.1 s.c. 2 et sol.); Richardus de Mediavilla (1512, 178ra = *In Sent.* IV.29.1.1 sol.); Durandus de Sancto Porciano (2021, 57 = *In Sent.* IV.29.2 sol.).

62 Ioannes Duns Scotus (2011, 377 = *In Sent.* IV.29.1 nr. 2); „...Deus talem instituit istam translationem, scilicet mere liberam. Unde non est istud ab Ecclesia determinatum, sed tantum expressum: patet enim quod etiam in lege naturae erat istud requisitum in contractu matrimonii, Gen. 2: *Adhaerebit uxori suae*; non adhaeret quis illi quod

Někteří středověcí teologové navíc pojednávali konkrétně o tématu *rodičovského nátlaku* při uzavírání sňatku. Tomáš Akvinský vyjádřil obecné přesvědčení, když prohlásil, že otec nesmí k uzavření manželství nutit svého syna příkazem (*cogere per praeceptum*). Dokazoval to obměnou výše zmíněného výkladu, který použil, aby odůvodnil, proč pro platné manželství není nezbytný rodičovský souhlas. Manželství přirovnal k určitému „trvalému poddanství“ a vysvětloval, že jelikož syn je svobodný, a nikoli otrok, přijetí tohoto poddanství musí být jeho svobodná volba. Navíc dovozoval, že syn má svobodu zvolit si místo manželství řeholní život, tudíž i kdyby mu otec nařídil, aby se oženil, nemusel by ho poslechnout. Jak ovšem Tomáš dále vysvětlil, neznamená to, že otec nesmí mít na synovo rozhodování vůbec žádný vliv. Může se pokusit přesvědčit ho ke vstupu do manželství tím, že mu ukáže, že existuje racionální důvod (*inducere ex rationabili causa*). Jestliže se v tomto případě syn podrobí otcově vůli, nedělá to kvůli otcovu příkazu, ale kvůli přesvědčivé síle onoho racionálního důvodu.⁶³

invite tenet...Sed ubi videtur hoc institutum a Deo? Dico quod Gen. 2, per os Adae: Quamobrem – inquit – relinquet homo patrem et matrem et adhaerebit uxori suae; ...'adhaerere' autem est per amorem. Et sic patet quod Deus illam condicionem – scilicet mutuae voluntatis et mutui amoris et consensus – tribuit matrimonio et eam instituit.“

63 Thomas de Aquino (1858, 944a = *In Sent.* IV.29.1.4 s.c. 1); „...patre imperante matrimonium, filius potest sine peccato religionem intrare. Ergo non tenetur ei in hoc obedire.“ (*ibid.*, sol.): „Respondeo dicendum, quod cum matrimonium sit quaedam quasi

III. STEJNÁ PRÁVA MANŽELŮ

Třetí z manželských práv obsažené ve *Všeobecné deklaraci lidských práv* a různě opakované v jiných podobných úmluvách o lidských právech a sbírkách zákonů zní, že „pokud jde o manželství, mají [partneři] za jeho trvání i při jeho rozvázání stejná práva“. Ani tento další základní princip moderního manželství není přísně vzato moderní vymoženost, nýbrž výsledek dlouhého vývoje, jehož kořeny sahají do středověkého kanonického práva, teologie i filosofie. Princip rovnoprávnosti manželských partnerů byl totiž – alespoň do jisté míry – formulován již ve středověku a přinejmenším zčásti, byť ne zcela, uplatňován ve středověkém manželském zákonodárství.

Obecně lze říct, že právní postavení manželů bylo ve středověkém kanonickém právu charakterizováno zvláštní kombinací rovnosti a nerovnosti. S manželskými partnery se nakládalo jako s vesměs rovnoprávními, pokud jde o vstup do manželství či jeho případné rozvázání a také pokud jde o manželský styk; naopak co se týká různých práv a povinností *uvnitř* manželství a rodinného života obecně, bylo k nim přistupováno jako k nerovným, přičemž manželka

byla vůči manželovi v podřízeném postavení. Jak jsme viděli, vrcholně středověké kanonické právo pro uzavření platného manželství bezpodmínečně vyžadovalo svobodný a nevynucený souhlas *obou* partnerů. Stejně tak se různé překážky k uzavření manželství (*impedimenta matrimonii*) definované středověkým kanonickým právem – patřily sem například nemožnost uzavřít manželství s jinověrcem (židem, muslimem), existence předchozího řeholního slibu a další⁶⁴ – vztahovaly stejnou měrou na *oba* partnery. Navíc ačkoli konzumované manželství dvou pokřtěných bylo kvůli své svátostné symbolice a kvůli Kristovu zákazu rozvodu považováno za naprosto nerozlučitelné, měli *oba* partneři právo jednostranně opustit nekonzumované manželství vstupem do řeholního řádu. Stejně jako měli *oba* manželé právo požádat o zákonnou odluku od stolu a lože (*separatio a mensa et thoro*) v případě, že druhý partner se dopustil cizoložství, odpadl od křesťanské víry, upadl do kacířství nebo se uchýlil k závažnému domácímu násilí (*saevitia*). Právní instituce odluky od stolu a lože byla středověkou inovací, která znamenala, že manželé byli osvobozeni od povinnosti spolužití, avšak jejich manželství podle kanonického práva nadále trvalo. Ve 12. století papež Lucius III (1181–1185) navzdory předchozí kanonické praxi vyhlásil, že *oba* manželé si mohou svobodně vybrat místo posledního odpočinku.⁶⁵

*servitus perpetua, pater non potest cogere filium ad matrimonium per praeceptum, cum sit liberae conditionis, sed potest eum inducere ex rationabili causa; et tunc sicut se habet filius ad causam illam, ita se habet ad praeceptum patris; ut si illa causa cogat de necessitate vel de honestate, et praeceptum similiter cogat, alias non“; k tématu nucení k manželství ze strany rodičů viz také Bonaventura (1889, 702–703 = *In Sent.* IV.29.1.3 s.c. 2–3); Petrus de Tarentasia (1652, 309 = *In Sent.* IV.29.4.1); Richardus de Mediavilla (1512, 179rb = *In Sent.* IV.29.1.4).*

64 K překážkám v uzavření manželství v kanonickém právu viz Gaudemet (1987, 195–221).

65 *Corp. iur. can.*, II, 551 = X.3.28.7. K tomuto a k dalším uvedeným příkladům

Další oblastí manželství, v níž byli manželé pokládáni středověkým kanonickým právem za zcela rovnoprávné, byl manželský styk. Základem středověkého učení o tomto tématu byl první list Korintňanům (1 Kor 7,3-5). Svatý Pavel zde nabádal manželské páry, aby si manželé navzájem prokazovali manželskou „povinnost“ (v řeckém originále *ὀφειλή*, v latinské Vulgátě *debitum*), což zdůvodňoval tím, že manželka nemá své tělo pro sebe, nýbrž pro svého manžela, a naopak. Trval na tom, že manželé nemají jeden druhému odpírat své tělo a sexuálně abstinovat, leda kvůli modlitbě, avšak pouze se vzájemným souhlasem a po omezenou dobu, aby se vyhnuli nevěře a dalším hříchům v sexuální oblasti. Jak ukázal Charles Reid (2004, 105–107), zatímco sv. Augustin – v návaznosti na myšlenky sv. Pavla – chápal manželské *debitum* jako povinnost či závazek jednoho manželského partnera vůči druhému, středověcí kanonisté a teologové počínaje *Graciánovým dekretem* je redefinovali jako *právo*. Obecným učením se stalo, že manželství zakládá *oboustranné právo* manželů žádat manželskou povinnost, stejně jako *oboustrannou povinnost* splnit ji na žádost druhého. Ve vztahu k tomuto právu se oba partneři považovali v rámci manželství za rovnoprávné. Petr Lombardský tento princip formuloval následně: „ačkoli ve všech ostatních ohledech stojí muž nad ženou..., v plnění tělesné povinnosti jsou si rovni“.⁶⁶

právní rovnosti manželů viz Reid (2004, 99 et 126–151); Metz (1985, 88–89 et 109); Marchetto (2008, 327–375).

⁶⁶ Petrus Lombardus (1971–1981, II, 451 = *Sent.* IV.32.1): „Sciendum est etiam quia, cum in

Jistěže mohli *oba* manželé rovnocenně od tohoto práva odstoupit a učinit slib zdrženlivosti, nebo se dokonce stát řeholníky, avšak pouze se svobodným a nevynuceným souhlasem druhého partnera. Naopak mohli *oba* manželé zahájit právní stíhání partnera odmítajícího spolužití a vykonávání manželské povinnosti. V případě, že se jeden z partnerů dopustil cizoložství, ztratil právo vyžadovat tuto povinnost, nikoli však povinnost vykonat ji na požádání partnera, který byl bez viny. Středověké kanonické právo považovalo tento nárok za téměř absolutní. Podle papeže Alexandra III. měl zůstat platný dokonce i v případě malomocných žijících v manželství se zdravými partnery (*Corp. iur. can.*, II, 690–691 = X.4.8.1–2); tvrdost tohoto nařízení se někteří pozdější kanonisté a teologové snažili zmírnit. Ohledně manželství nevolníků středověcí kanonisté a teologové pak zastávali názor, že v případě odporujících si priorit by právo nevolníkovy ženy, vyžadující manželskou povinnost, mělo převážet nad právem jeho pána, vyžadujícího od něj současně nějakou službu (předpokládalo se, že to platí přinejmenším v situacích, kdy by nevolník nesplněním manželské povinnosti vystavil svou ženu riziku, že by se dopustila cizoložství).⁶⁷

Zatímco ve vztahu k manželskému pohlavnímu soužití byli manželé

omnibus aliis vir praesit mulieri ut caput corpori: Est enim vir caput mulieris, in solvendo tamen carnis debito pares sunt.“

⁶⁷ K oboustrannému právu manželů na manželský styk viz Reid (2004, 103–126); Madero (2016); Madero (2010); Marchetto (2008b, zvl. 106–112); Brundage (1993); Makowski (1977), Esmein (1891, II, 8–21).

považováni za rovnoprávné, v jiných oblastech manželského a rodinného života s nimi kanonické právo nakládalo jako s nerovnoprávnými, přičemž žena byla vůči svému muži v podřízeném postavení. Tak podle *Graciánova dekretu* manžel určuje bydliště páru a manželka je povinna jej následovat; výjimku měli podle pozdějšího ustanovení papeže Inocence III. manželky křižáků. Stejně tak se od manželky žádalo, aby se starala o manžela a domácnost. Navíc se mohla zavázat k postu (*votum abstinentiae*) pouze se souhlasem svého manžela, který však měl právo tento souhlas odvolat. V případě, že manželka žádala rozvázání manželství, jež nebylo konzumováno kvůli manželově impotenci, a manžel tvrdil opak, se podle *Graciánova dekretu* mělo věřit manželovi. Konečně měl manžel v zásadě právo manželku trestat. Zatímco *Graciánův dekret* zmiňoval jako nápravné prostředky jen domácí vězení a vynucený půst, pozdější kanonisté dovoľovali i fyzické tresty, které se však měly uplatňovat pouze ze závažných důvodů a umírněně.⁶⁸

Středověcí myslitelé se pokoušeli tuto souběžnou rovnost a nerovnost manželských partnerů odůvodnit řadou biblických a jiných textů. Tak ve snaze ospravedlnit manželovu nadřazenost v určitých aspektech manželství středověcí kanonisté a teologové velmi často odkazovali na 1 Kor 11,3 a Ef 5,23, kde, jak je známo, svatý Pavel vyjádřil myšlenku, že muž je hlavou ženy – *vir*

caput mulieris – a uplatnil ji zejména na manželství.⁶⁹

Když se naopak snažili odůvodnit rovnost manželů v určitém aspektu manželství, často citovali text připisovaný Janu Zlatoústému, který Gracián zahrnul do svého *Dekretu*. V tomto textu neznámého původu autor pojednává o tom, jak náležitě zacházet s cizoložnou manželkou, a prohlašuje, že pokud jde o cizoložství, manžel „nemá být souzen podle jiných měřítek“ než manželka: *non ad imparia iudicatur*.⁷⁰ Tato formule posléze získala status právní maximy, jež byla užívána v různých kontextech. Tak ji např. Inocenc III. použil ve svém významném dekretálu *Gaudemus*

69 Slova sv. Pavla o tom, že „muž je hlavou ženy“, jsou tímto způsobem použita například u Graciána, viz *Décret de Gratien* (2011, 494 = C.33.1.3), či v *Sentenciích Petra Lombardského*, viz Petrus Lombardus (1971–1981, II, 435 et 464 = *Sent.* IV.32.1 et IV.34.4); viz také Alexander de Hales (1957, 509 et 539 = *In Sent.* IV.32.6 et IV.34.4); Albertus Magnus (1894, 375b = *In Sent.* IV.27.15 ad 3); Thomas de Aquino (1858, 996b = *In Sent.* IV.36.1.3 ad 3); Bonaventura (1889, 800 = *In Sent.* IV.36 dub. 4); Petrus de Tarentasia (1652, IV, 353b et 347b–348a = *In Sent.* IV.36.3. ad 4 et IV.35.2); Richardus de Mediavilla (1512, 195rb et 202rb = *In Sent.* IV.34.2.1 sol. et IV.36.5.1 sol.); Durandus de Sancto Porciano (2021, 98 et 133 et 141 et 166 et 209 = *In Sent.* IV.32.2 sol. et IV.34.2 sol. et IV.35.1 sol. et IV.38.1 sol. et IV.40.1 sol.); k užití maximy „*vir caput mulieris*“ ve středověku viz také Müller (1994).

70 *Décret de Gratien* (2011, 358–360 = C.32.1.4): „Item Iohannes Crisostomus. Si quis uxorem suam inuenerit adulteram et postea deinceps placuerit habere eam in matrimonio, duobus annis peniteat ideo quia cum adultera mixtus sit que adhuc crimine suo non est purgata, aut abstineat se a matrimonio eius donec expleatur satisfactio criminis penitentie sue... Similiter si uxor inuenerit uirum suum adulterum non ad imparia iudicatur.“

68 K nerovnosti manželů ve středověkém kanonickém právu viz Müller (1994, 223–245 et 234–239); Esmein (1891, II, 3–8).

(1201), kde prohlásil, že v křesťanství je polygamie zakázána oběma pohlavím stejně.⁷¹ Františkánský teolog Alexander z Halesu (+1245) citoval stejnou zásadu, když argumentoval pro stejné právo manželů zrušit slib zdrženlivosti, jímž se zavázal jejich partner; Bonaventura, Tomáš Akvinský a Richard z Middletonu maximu *non ad imparia iudica(n)-tur* používali ke zdůraznění (částečné) rovnosti manželů ve vztahu k odluce od stolu a lože. Několik teologů se na tentýž princip odvolávalo, když poukazovali na rovnost manžela a manželky, pokud jde o manželský styk.⁷²

Dalším biblickým textem, který středověcí autoři často používali, když dokazovali rovnost manžela a manželky, byla pasáž z knihy Genesis (2,21-22) líčící stvoření Evy z Adamova žebra. Podle často citované interpretace tohoto úryvku, stvořil Bůh Evu z Adamova žebra (*de costa*) či boku (*de latere*), a nikoli z jeho hlavy či nohou, aby tím ukázal, že žena není ani paní (*domina*) svého muže, ani jeho služkou (*ancilla*), nýbrž jeho partnerkou a společnicí (*socia*). Tato svérázná exegeze stvoření Evy

z Adamova žebra byla středověkou inovací bez přímého vzoru u patristických autorů.⁷³ První křesťanský autor, který ji plně formuloval, byl Hugon ze Svatého Viktora ve svém spisu *De Sacramentis*.⁷⁴

73 Podobně „rovnostářskou“ interpretaci této biblické pasáže lze najít pouze v řeckých homiliích ke knize Genesis od Jana Zlatoústého, který však vysvětluje jen to, proč byla Eva stvořena z Adamova žebra, aniž by říkal, proč *nebyla* stvořena z jeho hlavy či nohou, viz k tomu Termes Ros (1953, 36); ke stvoření Evy u latinských církevních Otců viz Termes Ros (1960).

74 Hugo de Sancto Victore (PL 176, 485 = 2.11.4): „Quia enim socia data est, non ancilla, aut domina; idcirco nec de imo, sed de medio fuerat producenda. Si enim de capite fieret, de summo fieret, et videretur ad dominationem creata. Si autem de pedibus fieret, de imo fieret; et videretur ad servitutum subijcienda. Propterea de medio facta est, ut ad aequitatem societatis facta probaretur.“ Přestože byla žena stvořena z mužova žebra a je mu tedy rovnocennou partnerkou, zůstává, jak Hugo vzápětí vysvětluje, vůči němu jistým způsobem v nižším postavení, protože byla stvořena z *něho* a má tedy v něm svůj původ, *ibid.*: „In hoc tamen quodammodo inferior ipso quod facta est de ipso, ut ad ipsum semper quasi ad principium suum respiceret“; viz také *ibid.*, 284 = 1.6.35: „Facta est autem [mulier] de latere viri ut ostendatur quod in consortium creabatur dilectionis, ne forte si fuisset de capite facta praeferenda videretur viro ad damnationem [sic in editione; rectius: dominationem], aut si de pedibus, subijcienda ad servitutum. Quia igitur viro nec domina nec ancilla parabatur sed socia; nec de capite, nec de pedibus sed de latere fuerat producenda ut juxta se ponendam cognosceret; quam de juxta se sumptam didicisset.“ Podle Riccarda Saccentiho (2021, 618) ovlivnil Hugonovu svéráznou exegezi biblického úryvku o stvoření Evy z Adamova žebra Talmud, zvláště midraš Berešit Raba, kde se vyskytuje podobný výklad (citováno tamtéž). Ačkoli talmudická inspirace Hugonovy exegeze tohoto úryvku není vyloučena, nelze ji považovat za prokázanou. Na rozdíl od Hugona Berešit Raba totiž nevykládá stvoření Evy z Adamova žebra jako obraz partnerského charakteru manželství, nýbrž

71 *Corp. iur. can.* (II, 724 = X.4.19.8): „...per quod evidenter apparet, pluralitatem [sc. uxorum/virorum] in utroque sexu, quum non ad imparia iudicentur, circa matrimonium reprobandum.“

72 K užití maximy *non ad imparia iudica(n)-tur* jako argumentu pro rovnost manželů viz Alexander de Hales (1957, 510 = *In Sent.* IV.32.8); Thomas de Aquino (1858, 991a–b = *In Sent.* IV.35.1.1.4); Bonaventura (1889, 730 et 734–5 et 750 et 782 = *In Sent.* IV.32 divisio textus et IV.32.1.1 s.c. 3 et IV.33.1.2 sol. et IV.35.1.1 ad. ult.); Richardus de Mediavilla (1512, 198vb et 202rb = *In Sent.* IV.35.1.5 sol. et IV.36.5.1); Durandus de Sancto Porciano (2021, 90 = *In Sent.* IV.32.1 sol.).

Od Hugona tuto interpretaci převzal do svých *Sentencí* Petr Lombardský a brzy si získala status literárního *topos* objevujícího se v různých významových funkcích v mnoha středověkých textech. Středověkým exegetům a teologům tento výklad stvoření Evy z Adamova žebra většinou sloužil ke zdůraznění partnerského charakteru manželství, či obecněji k vyzdvížení stejné důstojnosti obou pohlaví. Někteří autoři včetně Tomáše Akvinského, Petra z Tarentaise a Richarda z Middletonu k ní odkazovali, aby zdůvodnili rovnost manžela a manželky, pokud jde o manželskou povinnost. Kazatelé a moralisté ji navíc užívali jako vhodnou ilustraci ideálu manželství jako partnerského, avšak zároveň hierarchického vztahu: Na příkladu stvoření Evy z Adamova žebra se snažili ukázat, že by žena neměla chtít svému manželovi vládnout (protože nebyla stvořena z jeho hlavy), nýbrž měla by se mu podřizovat; naopak manžel by se k manželce neměl chovat jako ke služce (protože nebyla stvořena z jeho nohou), ale jako ke své partnerce a společnici (protože byla stvořena z jeho žebra).⁷⁵

používá tento biblický úryvek k morálnímu poučení žen. Skutečnost, že Eva nebyla stvořena z Adamovy hlavy, ani z jeho nohou, interpretuje Berešit Raba jako připomínku, že ženy mají být pokorné a že se nemají nikde potulovat.

75 K užití Hugonova „rovnostářského“ výkladu stvoření Evy z Adamova žebra u středověkých teologů viz Petrus Lombardus (1971–1981, I, 416–17 et II, 435 = *Sent.* II.18.2 et IV.28.4); Thomas de Aquino (1947, 694 et 696 = *In Sent.* IV.15.2.5 qc. 1 arg. 1 et ad 1); Thomas de Aquino (1953, 297a = c. 7.1); Petrus de Tarentasia (1652, II, 150 = *In Sent.* II.18.1.1 sol.); Richardus de Mediavilla (1509, 75va = *In Sent.* II.18.1.1 sol.); k těmto a dalším výskytům tohoto *topos* ve středověké

Ve 13. století poskytla nově přeložená Aristotelova *Politika* další užitečný koncept pro vyjádření postavení a poměru muže a ženy v manželství. Aristotelés při pojednávání o různých vztazích v domácnosti zdůrazňoval, že manželka není ve vztahu k manželovi v pozici otrokyně. Vztah manželů srovnával s tzv. *politeou*, tj. s takovou formou vlády, v níž svobodní občané vládou nad svými spoluobčany na základě zákonů; současně však upřesnil, že zatímco v *politeji* se občané ve vládě střídají, v manželství je manžel vzhledem k ženě vždy ve vládnoucí pozici. Naopak již zmínovaná pseudo-aristoteléska *Ekonomika* popisovala manželku jako manželovu partnerku a společnici (*socia*).⁷⁶ Středověcí filosofové z této aristoteléské analýzy manželského vztahu čerpali, aby filosoficky vyjádřili současnou rovnost i nerovnost muže a ženy v manželství. Tak Aegidius Romanus (*1316) ve svém známém knížecím zrcadle *De regimine principum* (cca 1280) s odkazem na Aristotelovu *Politiku* argumentoval, že „politická“ vláda (*regimen politicum*), kterou muž vykonává nad svou ženou, není vládou královskou (*regimen regale*) absolutistického typu, jakou má otec nad dětmi, nýbrž takovou, která se řídí

literatuře viz Saccenti (2021, 612–619); Reid (2004, 102); Schnell (1998); d'Avray/Tausche (1994, 118–119); O'Loughlin (1993).

76 Viz Aristotelés, *Pol.* (I 2 1252a26–1252b15) et *Pol.* (I 12, 1259a37–1259b10), pseudo-Aristotelés, *Oec.* III,2 (Aristote 1968, 39). Naproti tomu v Níkomachově Etice Aristotelés přirovnává manželský vztah k aristokracii, kdy manžel vládne nad manželkou díky své větší hodnotě, viz Aristotelés, *Eth. Nic.* (VIII 12, 1160b33–1161a3); srov. k tomu Blažek (2007, 47–49 et 62–63 et 98–99).

„manželskými zákony“.⁷⁷ Jak vysvětloval, je manželka „do jisté míry“ (*aliquo modo*) rovna svému manželovi; ten je sice kvůli svému většímu rozumovému vybavení (*ratione prestantior*) vůči ní v pozici vládnoucího, nerovnost mezi manželi však nikdy nesmí být taková jako mezi pánem a jeho sluhou.⁷⁸ Mistr pařížské artistické fakulty a filosof Petr z Auvergne (+1304) ve svém komentáři k *Politice* (1291–1296) zcela v duchu Aristotela a pomocí různých aristotelských argumentů filosoficky dovodil, že manželka není v domácnosti a vůči svému muži v postavení služky (*mulier non potest esse serua in domo*), ale ani v postavení jeho paní a vládkyně (*nec*

est domina); obojí totiž odporuje přirozenému řádu (*naturalis enim ordo <huic> repugnat*).⁷⁹ Posléze poukázal na to, že na jiné – rozuměj teologické – fakultě (*in alia Facultate*) tuto skutečnost vyjadřují pomocí výše zmíněného výkladu stvoření ženy z Adamova žebra.⁸⁰ Již zmiňovaný Bartoloměj z Brugg ve svém komentáři k pseudo-aristotelské *Ekonomice* popsal postavení manželky mezi rovností a podrízeností jako podrízenost společníka, jehož řídí a jemuž vládne jeho druh (*socius regulatus et rectus a suo consocio*).⁸¹

ZÁVĚR

Manželská práva definovaná *Všeobecnou deklarací lidských práv* a opakovaně uváděná v některých dalších úmluvách

77 Aegidius Romanus (1607, 260–261 = II.1.14): „Debet enim vir praeesse uxori regimine politico, quia debet ei praeesse secundum certas leges et secundum leges matrimonii, et secundum conventiones et pacta. Sed pater debet praeesse filiis secundum arbitrium et secundum regimen regale. Inter patrem enim et filium non interueniunt conventiones et pacta, quomodo eum regere debeat, sed pater secundum suum arbitrium prout melius viderit filio expedire, ipsum gubernat et regit, sicut et rex gentem sibi subiectam regere debet secundum suum arbitrium... Sed inter virum et uxorem semper interueniunt quaedam conventiones et pacta, et sermones quidam, quomodo vir habere se debeat circa ipsam. Dicitur ergo tale regimen politicum, quia assimilatur regimini quo ciues vocantes dominum ostendunt ei pacta et conuenciones quasdam in suo regimine observare.“

78 Aegidius Romanus (1607, 264 = II.1.15): „Nam licet vir debeat praeesse uxori, eo quod ratione praestantior, non tamen debet esse tanta imparitas inter virum et uxorem, quod ea uti debeat tanquam serua, sed magis tanquam socia. Non enim est tanta imparitas inter uxorem et uirum, quanta inter dominum et seruum: immo uir et uxor quantum ad aliquod ad paria iudicantur.“

79 Viz kwestii *Utrum mulier possit esse serua* v Petrus de Alvernia (2022, 380–383 = *In Pol.* I, qu. 8).

80 *Ibid.*, 383: „Et ideo etiam in alia Facultate dicitur quod [mulier] sumpta est a latere uiri: non a capite, quia naturaliter non debet dominari, nec a pede, quia naturaliter non debet seruire – que enim sunt circa pedes, sunt seruilia –, sed sumpta est a latere, quod coassumpta ad integritatem domus. Ipsa enim uiro iungitur ad generationem, nec est distincta ab eo secundum rationem domini uel serui.“

81 Bartoloměj tímto způsobem popisuje postavení ženy v manželství a vůči mužům obecně v rámci kwestie, ve které se zabývá otázkou, zda je ženám dovoleno uzavírat kupní a jiné smlouvy, viz Bartholomaeus de Brugis (128va–129ra = *In Oec.* II [III], q. 23 arg. 3) „...Vir autem et mulier sunt equales... quia uxor est socia viri, ut dicit Philosophus in isto secundo. Socii autem sunt equales...“; *ibid.*, ad 3: „...vir et mulier non sunt omnino equales. Et cum probatur, *quia est socia*, et cetera: dicendum quod hoc dicit Philosophus pro tanto quia non est serua viri, non quia sint equales omnino. Unde se habet sicut socius regulatus et rectus a suo consocio.“

o lidských právech, jakož i v ústavních zákonech mnoha zemí, nejsou přesně řečeno moderní vymožeností, nýbrž dědictvím dlouhého právního i doktrinnálního vývoje.

Cílem této studie bylo zdůraznit klíčovou roli středověku, zvláště 12. a 13. století, v tomto vývoji. Kanonisté, teologové a filosofové v tomto období na základě řecké filosofie, římského práva a Bible vypracovali učení o manželství jakožto přirozené i přirozenoprávní instituci i jakožto Božím příkázání, čímž předznamenal moderní vývoj směrem k chápání manželství jako universálního lidského práva. Je příznačné, že jejich rozpracování tohoto učení následovalo (a částečně se časově krylo) s procesem postupného otevírání instituce manželství otrokům a nevolníkům, kteří ve starověku právo na uzavírání manželství postrádali; dovršením tohoto procesu se ve 12. století stalo nově nabyté právo nevolníků vstupovat do manželství dokonce i proti vůli jejich pánů. Někteří středověcí kanonisté a teologové toto právo interpretovali jako cosi podobného „přirozenému právu“, vyplývajícího z přirozenoprávního charakteru manželství, čímž předjímali pozdější osvíceneckou ideu existence „přirozeného práva“ na manželství.

Ačkoli středověké kanonické právo a teologie ještě nezastávaly princip plné a bezpodmínečné rovnosti práv manželských partnerů ve všech aspektech manželství, přispěly k vývoji tohoto principu tím, že považovaly manžele za rovnocenné přinejmenším v *některých* aspektech: ve vztahu k uzavírání

a rozvazování manželství, ale také ve vztahu k manželskému styku, kde středověké kanonické právo uplatňovalo princip rovnosti nejvýrazněji. S využitím autoritativních textů z Bible, Aristotela i církevních Otců zformulovali středověcí myslitelé různá zdůvodnění pro rovnost manželů v těchto oblastech (a jejich nerovnost v jiných). Tak na základě textu připisovaného Janu Zlatoústému vytvořili maximu hojně citovanou jako argument pro rovnost muže a ženy v té či oné oblasti manželství, že manžel a manželka „se nemají posuzovat podle různých měřítek“, *non ad imparia iudica(n)tur*. Podobně využili biblický příběh o stvoření Evy z Adamova žebra a Aristotelovo přirovnání manželství k politeji, aby jimi vyjádřili a zdůvodnili postavení a vztah manželů v manželství jako kombinaci vzájemné rovnosti na jedné straně a manželčiny podřízenosti na straně druhé.

Především však středověké kanonické právo a teologie ustavily a rozvinuly zásadu, že manželství lze platně uzavřít jen na základě vzájemného, svobodného a nevynuceného souhlasu budoucích manželů. Navíc kanonisté a teologové vrcholného středověku v rozporu s předcházejícím římským právem stanovili, že pro uzavření manželství je právně dostačující a relevantní *pouze* souhlas budoucích manželů a že souhlas otce již není nutnou podmínkou platnosti manželství. Středověkou nauku o manželském souhlasu lze pokládat za nejbezprostřednější a nejtrvalejší příspěvek středověku k vývoji moderních manželských práv.

ZKRATKY

Corp. iur. can. – *Corpus iuris canonici*, I: *Decretum Magistri Gratiani*; II: *Decretalium collectiones*, vyd. Emil Friedberg, Emil Richer. Leipzig: Tauchnitz (1879–1881); reprint Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt (1955)

Corp. iur. civ. – *Corpus iuris civilis*, I: *Institutiones*, vyd. Paul Krüger, *Digesta*, vyd. Theodor Mommsen; II: *Codex Iustinianus*, vydal Paul Krüger; III: *Novellae*, vyd. Rudolf Schöll/Wilhelm Kroll, Berlin: Weidmann (1872–1892⁵–1895)

Inst. – *Institutiones*

Dig. – *Digesta*

CJ. – *Codex Iustinianus*

Nov. – *Novellae*

PL – *Patrologiae cursus completus. Series latina*, vyd. Jacques-Paul Migne, 221 svazků, Paris (1844–1865)

CSEL – *Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum*, Wien et als. (1866–)

Aristotelés

Eth. Nic. – *Ethica Nicomachea*

Pol. – *Politica*

Pseudo-Aristotelés

Oec. – *Oeconomica*

Isidor ze Sevilly

Etymol. – *Etymologiae*

Petr Lombardský

Sent. – *Sententiae in quatuor libris distinctae*

LITERATURA

- Aegidius Romanus. 1607. *De regimine principum*. Roma: Zanetti.
- Albertus Magnus. 1894. *Commentarii in IV Sententiarum*. Dist. XXIII–L, vydal Auguste Borgnet [Opera omnia 30]. Paris: Vivés.
- Alexander de Hales. 1957. *Glossa in quatuor libros Sententiarum*. IV: In librum quartum. Quaracchi: Typographia Collegii S. Bonaventurae.
- Aristote. 1968. *Économique*. Texte établi par Bernard A. van Groningen et André Wartelle, traduit et annoté par André Wartelle. Paris: Les Belles Lettres.
- Augustinus. 1900. *De bono coniugali*, vydal Josef Zycha (CSEL 41.5). Wien/Praha/Leipzig: Tempusky.
- Bartholomaeus de Brugis. *Quaestiones libri Yconomice Aristotilis*, Ms. Paris, Bibliothèque nationale de France, lat. 16089, fols. 116ra–133vb.
- Benincasa, Zuzanna. 2012. „*Deductio in domum mariti* and the conclusion of an *ius-tum matrimonium*.“ *Miscellanea historico-iuridica* 11: 13–26.
- Blažek, Pavel. 2007. *Die mittelalterliche Rezeption der aristotelischen Philosophie der Ehe. Von Robert Grosseteste bis Bartholomäus von Brügge*. Leiden/Boston: Brill.
- Blažek, Pavel. 2018. „Die Falsche geheiratet? Gratians Lehre vom Irrtum über den Ehepartner und ihre Rezeption in Sentenzenkommentaren des 13. und frühen 14. Jahrhunderts.“ In *Irrtum – Error – Erreur*, editovali Andreas Speer a Maxime Mauriège, 477–506. Berlin/Boston: De Gruyter.
- Blažek, Pavel. 2024. „Consensus facit nuptias. Zur Rezeption und Weiterentwicklung der römisch-rechtlichen Lehre vom Ehekonsens im 12. und frühen 13. Jahrhundert.“ In *Consensus*, editovali Andreas Speer a Thomas Jeschke, 211–231. Berlin/Boston: De Gruyter.
- Bonaventura. 1889. *Commentaria in Quatuor libros Sententiarum, IV: In quartum librum Sententiarum* [Opera omnia 7]. Quaracchi: Typographia Collegii S. Bonaventurae.
- Boucai, Michael. 2020. „Before Loving: The Lost Origins of the Right to Marry.“ *Utah Law Review* 69: 69–176.
- Brundage, James. 1987. *Law, Sex and Christian Society in Medieval Europe*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Brundage, James. 1993. „Sexual Equality in Medieval Canon Law.“ In *týž, Sex, Law and Marriage in the Middle Ages*, 66–79. Aldershot: Variorum Reprints.
- Comparador de constituciones del mundo*. 2021. <https://www.bcn.cl/procesoconstituyente/comparadordeconstituciones/home>.
- Corbett, Percy E. 1930. *The Roman Law of Marriage*. Oxford: Clarendon.

- Cornish, Paul J. 1998. „Marriage, Slavery, and Natural Rights in the Political Thought of Aquinas.“ *The Review of Politics* 60: 545–561.
- Décret de Gratien. *Le mariage*. 2011. édition, traduction, introduction et notes par Jean Werckmeister, Paris: Éditions du Cerf.
- Evans Grubbs, Judith. 2002. *Women and the law in the Roman Empire. A sourcebook on marriage, divorce and widowhood*. London / New York: Routledge.
- d'Avray, David, Tausche, M. 1994. „Marriage Sermons in Ad Status Collections of the Central Middle Ages.“ In *Modern Questions about Medieval Sermons*, editovali Nicole Bériou a David d'Avray, 77–134. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo.
- d'Avray, David. 2005. *Medieval Marriage. Symbolism and Society*. Oxford: Oxford University Press.
- d'Avray, David. 2012. „Slavery, Marriage and the Holy See: from the Ancient World to the New World.“ *Rechtsgeschichte – Legal History* 20: 347–351.
- d'Avray, David L. 2015. *Papacy, Monarchy and Marriage, 860–1600*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Donahue, Charles Jr. 1978. „The Case of the Man Who Fell Into the Tiber: The Roman Law of Marriage at the Time of the Glossators.“ *American Journal of Legal History* 22: 1–53.
- Durandus de Sancto Porciano. 1571. *In Petri Lombardi Sententias Theologicas Commentariorum libri quatuor*. Venezia: Guerra. [= třetí redakce]
- Durandus de Sancto Porciano. 2021. *Scriptum super IV libros Sententiarum. Distinctiones 26–42 libri Quarti*, vydal Pavel Blažek. Leuven: Peeters. [= první a druhá redakce]
- Esmein, Adhémar. 1891. *Le mariage en droit canonique*, 2 svazky. Paris: Larocce et Forcel.
- Föllinger, Sabine. 1996. *Differenz und Gleichheit. Das Geschlechtsverhältnis in der Sicht griechischer Philosophen des 4. bis 1. Jahrhunderts v. Chr.* Stuttgart: Steiner.
- Gaudemet, Jean. 1987. *Le mariage en occident. Les mœurs et le droit*. Paris: Éditions du Cerf.
- Grévy-Pons, Nicole. 1975. *Célibat et nature. Une controverse médiévale*. Paris: Centre national de la recherche scientifique.
- Guilelmus Altissiodorensis. 1985. *Summa aurea, Liber quartus*, vydal Jean Ribaillier, 5 svazků. Paris/Grottaferrata: Editiones Collegii S. Bonaventurae ad Claras Aquas (Quaracchi).
- Hippolytus. 1986. *Refutatio omnium haeresium*, vydal Miroslav Marcovich, Berlin / New York: De Gruyter.
- Hugo de Sancto Victore. 1854. *De sacramentis*, vydal Jacques-Paul Migne (PL 176). Paris: [vlastním nákladem].
- Hunt, Lynn. 2007. *Inventing Human Rights. A History*. New York: Norton.
- Hutcheson, Frances. 1755. *A System of Moral Philosophy*, 2 svazky. London: Foulis.
- Ioannes de Ludzisko. 1971. *Orationes*, vydal Jacek (Hyacinthus) S. Bojarski. Wrocław a další: Wydawnictwo PAN.
- Ioannes Duns Scotus. 2011. *Ordinatio. Liber quartus. Distinctiones 14–42* [Opera omnia 13]. Città del Vaticano: Tipografia vaticana.
- Isidorus Hispalensis. 1911. *Etymologiarum sive originum libri XX*, 2 svazky, vydal W. M. Lindsay. Oxford: Clarendon Press.
- Joyce, George H. 1948. *Christian Marriage. A Historical and Doctrinal Study*, 2. vydání. London: Sheed and Ward.
- Klawitter, Brandt C. 2023. *A Forceful and Fruitful Verse. Genesis 1:28 in Luther's Thought and its Place in the Wittenberg Reformation (1521–1531)*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Köstler, Rudolf. 1908. *Die väterliche Ehebewilligung*. Stuttgart: Enke.
- Landau, Peter. 1967. „Hadrians IV. Dekretale «Dignum est» (X.4.9.1) und die Eheschließung Unfreier in der Diskussion von Kanonisten und Theologen des 12. und 13. Jahrhunderts.“ In *Collectanea Stephan Kuttner* [Studia Gratiana 12], editovali Giuseppe Forchielli a Alfons Stickler, 2. svazek, 513–533. Bologna: Institutum Gratianum.
- Lombardi, Daniela. 2008. *Storia del matrimonio. Dal Medioevo a oggi*. Bologna: il Mulino.

- Madero, Marta. 2010. „La nature du droit au corps dans le mariage selon la casuistique des XIIe et XIIIe siècles.“ *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 65: 1323–1348.
- Madero, Marta. 2016. „Servitude of the Flesh from the Twelfth to the Fourteenth Century.“ *Critical Analysis of Law* 3: 133–156.
- Makowski, Elizabeth. 1977. „The Conjugal Debt in Medieval Canon Law.“ *Journal of Medieval History* 3: 169–184.
- Marchetto, Giuliano. 2008a. *Il divorzio imperfetto. I giuristi medievali e la separazione dei coniugi*. Bologna: il Mulino.
- Marchetto, Giuliano. 2008b. „Diritto sul corpo e “servitù coniugale” nella dottrina canonistica pretridentina.“ *Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento* 34: 89–112.
- Metz, René. 1985. „Le statut de la femme en droit canonique médiéval.“ In týž, *La femme et l'enfant dans le droit canonique médiéval*, 59–113. London: Variorum Reprints.
- Möhle, Hannes. 2003. „Scotus's Theory of Natural Law.“ In *The Cambridge Companion to Duns Scotus*, editoval Thomas Williams, 312–331. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Molnár, Sarolta. 2021. „The Fundamental Right of Marriage in the Constitutions of European Countries.“ *Central European Journal of Comparative Law* 2: 181–196.
- Müller, Daniela. 1994. „Vir caput mulieris. Zur Stellung der Frau im Kirchenrecht unter besonderer Berücksichtigung des 12. und 13. Jahrhunderts.“ In *Vom mittelalterlichen Recht zur neuzeitlichen Rechtswissenschaft. Bedingungen, Wege und Probleme der europäischen Rechtsgeschichte (FS W. Trusen)*, editoval Norbert Brieskorn, 223–245. Paderborn a další: Schöningh.
- O'Loughlin, Thomas. 1993. „Adam's Rib and the Equality of Sexes: Some Medieval Exegesis of Gen 2:21-22.“ *Irish Theological Quarterly* 59: 44–54.
- Petrus de Alvernia. 2022. *Quaestiones super I–VII libros Politicorum*, vydal Marco Toste. Leuven: Leuven University Press.
- Petrus Lombardus. 1971–1981. *Sententiae in quatuor libris distinctae*, 2 svazky. Grottaferrata: Editiones Collegii S. Bonaventurae ad Claras Aquas (Quaracchi).
- Petrus de Tarentasia. 1652. *In IV Libros Sententiarum Commentaria*. Toulouse: Arnaud Colomiez.
- Reid Jr., Charles J. 2004. *Power over the Body, Equality in the Family. Rights and Domestic Relations in Medieval Canon Law*. Grand Rapids: Eerdmans.
- Reynolds, Philip L. 1994. *Marriage in the Western Church. The christianisation of marriage during the patristic and early medieval periods*. Leiden a další: Brill.
- Reynolds, Philip L. 2016. *How Marriage became one of the Sacraments*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Richardus de Mediavilla. 1509. *In secundum Sententiarum [...]*. Venezia: Soardi.
- Richardus de Mediavilla. 1512. *In quantum Sententiarum [...]*. Lyon: Platea.
- Saccenti, Riccardo. 2021. „Donne e ordine. Note sull'uso di Tommaso d'Aquino nei documenti del magistero: un contributo alla storicizzazione.“ *Scuola Cattolica* 149: 593–622.
- Schnell, Rüdiger. 1998. „Die Frau als Gefährtin (socio) des Mannes. Eine Studie zur Interdependenz von Textsorte, Adressat und Aussage.“ In týž (ed.), *Geschlechterbeziehungen und Textfunktionen. Studien zu Eheschriften der Frühen Neuzeit*, 119–170. Tübingen: De Gruyter.
- Sheehan, Michael. 1996. „Choice of Marriage Partner in the Middle Ages: Development and Mode of Application of a Theory of Marriage.“ In týž, *Marriage, Family and Law in Medieval Europe. Collected Studies*, editoval James Farge, 87–117. Toronto: University of Toronto Press.
- Strauss, Gregg. 2016. „The Positive Right to Marry.“ *Virginia Law Review* 102: 1691–1766.
- Termes Ros, Pablo. 1953. „La formación de Eva en los Padres Griegos hasta San Juan Crisóstomo inclusive.“ In *Miscellanea biblica B. Ubach*, editoval Romualdo M. Díaz Carbonell, 31–48. Montserrat: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

- Termes Ros, Pablo. 1960. „La formación de Eva en los Padres Latinos hasta San Agustín inclusive.“ *Estudios eclesiásticos* 34: 421–459.
- Thomas de Aquino. 1858. *Commentum in quartum librum Sententiarum* [Opera omnia 7]. Parma: Fiacadori.
- Thomas de Aquino. 1947. *Scriptum super Sententiis*, tome IV, vydal Maria Fabian Moos, Paris: Lethielleux.
- Thomas de Aquino. 1953. *Super primam Epistolam ad Corinthios lectura*, vydal Raffaele Cai, 8. vydání. Torino/Roma: Marietti.
- Thomas de Aquino. 1961–1967. *Liber de veritate catholicae fidei contra errores infidelium seu Summa contra gentiles*, vydali Pietro Carmello, Pierre Marc a Ceslas Pera, 3 svazky. Torino/Roma: Marietti.
- Tierney, Brian. 1997. *The Idea of Natural Rights. Studies on Natural Rights, Natural Law, and Church Law 1150–1625*. Grand Rapids / Cambridge (UK): Eerdmans 1997.
- Van Houts, Elisabeth. 2015. *Married Life in the Middle Ages, 900–1300*. Oxford: Oxford University Press.
- Verlinden, Charles. 1977. „Le «mariage» des esclaves.“ In *Il matrimonio nella società altomedievale*, 2. svazek. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo.
- Volterra, Edoardo. 1975. „Matrimonio. Diritto romano.“ *Enclopedia del diritto*, 25. svazek. Milano: Giuffrè.
- Všeobecná deklarace lidských práv. [1948]. Nově vydala Organizace spojených národů s ilustracemi Yacine Ait Kaci v roce 2015. Českou verzi vydání publikovalo Informační centrum OSN v Praze, https://osn.cz/wp-content/uploads/2022/05/UDHR_2016_CZ_web.pdf
- Weber, Ines. 2018. *Ein Gesetz für Männer und Frauen. Die frühmittelalterliche Ehe zwischen Religion, Gesellschaft und Kultur*, 2 svazky. Ostfildern: Thorbecke.
- Weigand, Rudolf. 1967a. *Die Naturrechtslehre der Legisten und Dekretisten von Irnerius bis Accursius und von Gratian bis Johannes Teutonicus*. München: Hueber.
- Weigand, Rudolf. 1967b. „Die Lehre der Kanonisten des 12. und 13. Jahrhunderts von den Ehe zwecken.“ In *Collectanea Stephan Kuttner* [Studia Gratiana 12], editovali Giuseppe Forchielli a Alfons Stickler, 2. svazek, 445–478. Bologna: Institutum Gratianum.
- Winroth, Anders. 2009. „Marital consent in Gratian's Decretum.“ In *Readers, Texts and Compilers in the Early Middle Ages*, editovali Martin Brett a Kathleen G. Cushing. Farnham: Ashgate.
- Witte Jr., John. 2012. *From Sacrament to Contract. Marriage, Religion, and Law in the Western Tradition*. 2. vydání. Louisville: Westminster John Knox Press.
- Zeimentz, Hans. 1973. *Ehe nach der Lehre der Frühscholastik*. Düsseldorf: Patmos.

